

УДК 811.161.2+81'01

Василь Німчук

м. Київ

**ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНІСТИКИ***

Четья-Мінея 1489 р. — найдавніший збережений і точно датований переклад конфесійних текстів українською мовою, тому вона унікальна в історії української культури. У статті висловлено нові думки про обставини створення цієї книги, про перекладача, докладно вивчено особливості зафіксованої в ній мови. Автор прагнув довести, що перекладач Четьї-Мінеї 1489 р. був вихідцем із теренів, де нині поширені західнополіські говори північного наріччя української мови.

Ключові слова: українська мова, північноукраїнське наріччя, переклад, історія мови, церковнослов'янська мова.

Досліджувана пам'ятка характеризується великим розмаїттям континуантів давнього ґ.

Тут маємо етимологічно правильне вживання літери ґ і під наголосом, і в ненаголошеній позиції, наприклад: *двґ со(л)нци...* на *горґ* видґли (с. 254), соромотныа *дґла* (с. 168), *надґимоса наслґдіті* (с. 266), *нґкоуды* (с. 294) тощо.

Але часто натрапляємо на *e* на місці наголошеного або, особливо, ненаголошеного ґ, наприклад: на *забороле(х) оузрели дґвцю* (с. 83 зв.), дабы ми *лепґи* было (с. 96 зв.), к *рецґ* (с. 123 зв.), да птици *изґедать* (с. 183), *стрела* его (с. 199 зв.), *w x(c)є іс(c)e* (с. 266) та ін.

Не поодинокими є випадки написання *ї*, *и* на місці ґ в обох позиціях, наприклад: *дигище* своє (с. 98 зв.), во домґ *яковлі вові(к)* (с. 155), себе ради *и оульгانیї* (с. 87), *гвоздии...* сквозґ твои роуцґ и *нози* проидоша (с. 229 зв.),

* Продовження. Початок див. у № 4 за 2014 рік.

во *єрдани* кр(с)тилса (с. 306), *воли* б̄жіє не творить (с. 343 зв.), *свидительствоуєть* (с. 37), *в свидѣни(х) твои(х)* (с. 270 зв.) тощо. Трапляються випадки написання *ѣ* на місці сподіваного наголошеного та ненаголошеного *и*, наприклад: на кр(с)тѣ оумерлъ былъ. и *мѣромъ* помазанъ (с. 119 зв.), *мрѣа* (258 зв.), розпали и погребли его. и *творѣли* его вомерити. но шнѣ... воста(л) (с. 201–201 зв.), мѣдри *творѣлиса* (с. 215 зв.), ниhto на распатѣ такъ борздо не оумерлъ [пилать] *творѣлъ*. штобы со разбоиники посполъ оумерлъ (с. 326, пор. *творити*, *творитиса* “вважати, думати” [94 III: 936, 938]), грозного *судѣю* (с. 168), *в(т) иньдѣи* и далекое (с. 259 зв.). Мабуть, тут літерою *ѣ* передано звук *i* або близький до нього голосний.

Розглянутий вище фактаж, з одного боку, може свідчити про те, що в XV ст. в частині українських діалектів процес перетворень *ѣ* (дифтонгічного?) ще кінцевого не завершився [пор. 58: 12–15], з другого, про те, що на мовлення південно-західного українського наріччєвого типу невідомого перекладача наклалися особливості мовлення переписувача (переписувачів) — носія мовлення діалекту північноукраїнського типу.

Написань букв *ѣ* та *e* проти етимології в пам’ятці — сила-силенна. І все ж таки в деяких частинах пам’ятки (наприклад, на с. 313–325), переважно під наголосом, зберігається *ѣ*, а в ненаголошеній позиції на місці цієї літери виступає *e*. А це — типова риса фонетики північного наріччя української мови. У Четї 1489 р. трапляється багато написань *e* на місці наголошеного *ѣ*. Та це не обов’язково означає, що в мові писця на місці давнього та «нового» *ѣ* був один звук — *e*. Там міг бути дифтонг *ie̯*, для передачі якого азбука не мала спеціальної літери або значка, і писарі його передавали за допомогою *e*. Так роблять і нині носії північних українських говірок, котрі не обізнані з тонкощами фонетики й фонетичної транскрипції.

“Новий” *ѣ* на місці етимологічного *e* — унікальна риса української мови — у Четї 1489 р. засвідчений безліччю випадків, наприклад: в *жѣньсте(м) рожѣнии* (с. 38), му(ж)скии польъ. и *жѣньскии* (с. 38 зв.), *жѣньско(є)* полоу (с. 122 зв.), *полонены(х)*. *вдиноу* часть продаша. а дрѣгоую по(д) *мѣчь* поклониша (с. 96, пор. діал. *міч* “меч”), *бы(ст) вечеръ*. повелѣлъ пѣти *вечѣрню* (с. 240 зв.), *оузбѣгоша* на *лѣ(д)*. и *вбломильса* с ними ле(д) (с. 247 зв.), *сла(ж)ши* бо сахара и *мѣдно(є)* брашна (с. 297 зв., тобто «медового»), аще не приложить *зѣльа* (с. 347) та ін. Звертаємо увагу на те, що „новий” *ѣ* у словах *жѣньскии*, *вечѣрня* і под. закономірний, оскільки в цих лексемах не було умов для проукраїнського переходу *e > o* після шиплячих, бо після *e* виступав склад не з голосним заднього ряду, а з голосним переднього ряду — редукованим *ь* (*жєньскыи*, *вечєрьныи* і т.д.).

Важливим фактом, який допомагає з’ясувати походження перекладача Четї 1489 р. є форма *грытань* — континуант праслов’янської *grȳtanь [102 I: 444] або *grȳtanь «горло, гортань» [110 VII: 213]: георгии . *вдариль* его [змія — В.Н.] въ *грытань* копьє(м) (с. 83 зв.), *ласкосердиа* ради

оутробнаа. еже в маль ча(с) насладить вашу *грытань* (с. 305 зв.). В інших східнослов'янських пам'ятках такої форми не виявлено. Не знайдено й прямого відбиття її в сучасній живій українській мові. Форму *грытань*, що її наводить у своєму етимологічному словнику М. Фасмер як ніби російську говіркову [102 I: 444], російські діалектні словники (В. Даля «Словарь русских народных говоров») не містять. Немає такої форми й у реєстрі «Этимологического словаря славянских языков» за ред. О.В. Трубацова, в якому широко цитовано російську діалектну лексику.

Континуанти праслов'янського варіанту **grъtanь* поширені в західних говірках української мови — закарпатських: *гыртанка*, *гыртанка* «горло» [27 I: мапа № 39], *гыртанка* «горло, глотка» [105: 63], *гыртанка* «горло» [75: 47], лемківських: *гыртан*, *гыртаі* (*hy-*), *гыртанка* (*hy-*, *he-*) тощо [131: мапа № 264], бойківських: *гыртаі* // *гыртанка* [114 VII 2: 55], *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка* [Там само: мапа № 507] «горло, гортань», *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанки* «горло, гортань» [64 I: 326]. Форма *гыртань* засвідчена в закарпатській писемній пам'ятці XVI ст. (список XVIII ст.) — Нягівських повчаньях: Грубъ одопертый ихъ *гыртань*, своими языки на лести живутъ [113: 124].

Із особливостей у рефлексції сполук редукованих голосних із плавними приголосними відзначимо ще деякі.

Континуантом праслов'янського **ablъko* «яблуко» у Четьї виступає форма *яблоко*: вона ка(к) *яблокомъ* играла. головою его (с. 319). Нині вона поширена в північному (поліському) ареалі української мови аж до західної частини середньополіських говорів у басейнах рік Случ та Уборть, а також у західній частині закарпатського діалекту [5 II: карта № 67]. Нормативна літературна форма *яблуко*, що виникла з *яблоко* (перехід ненаголошеного *o* в *y*), нині функціює в більшості українських говорів, крім західнополіських, частини наддністрянських (де — *йаб-лико*, *йанко*) та закарпатських (*йаблыко*).

У білоруській мові українській *яблуко* відповідає форма *яблык* < **ablъkъ*.

Як континуант праслов'янської сполуки *tlbt* у слові **slъza* у Четьї зафіксовано *слеза*: *слезы* ронити (с. 214 зв.), со *слезами* въздыхаимо (с. 337), сир(т)скими *слезами* (с. 341). У наш час літературній формі *сльоза*, панівній в ареалі української мови, відповідає форма *слеза* в говірках, поширених на північ від Дністра у Львівській області та в окремих поселеннях північного заходу та центральної частини Тернопільської. Пор. білорус. *слеза*.

Праслов'янська сполука *trъt* у лексемі **krъvanъ(jь)* у Четьї 1489 р. фіксується з двома фонетичними рефlekсами — *крававый* і *кывавый*: слезами *крававыми* (с. 341), збираешъ. *кывавое* бгатьство... дшо (с. 355). Нині форма *кывавый* нормативна й представлена в говірках усіх українських наріч. На жаль, у першому томі «Атласу української мови» немає карти, яка відображала б поширення континуантів праслов'янського прикметника **krъvanъ(jь)*. На мапі № 69 другого тому «Атласу

української мови: Волинь. Наддністрянщина. Закарпаття і суміжні землі» показано ареали таких рефлексів сполуки *tręt* прадавнього слова: *кривавий* (*крывавый*), *крававий*, *кирвавий* (*кырвавый*). Варіант *крававий* розсіяно представлений більшою чи меншою мірою в усіх діалектах території. Найкомпактніший ареал форми *крававий* — території надсянських, наддністрянських говорів та прилеглих до них подільських. Дуже рідко використано зазначену форму у волинських та західнополіських говірках. Варто сказати, що вона досить добре представлена в західних середньополіських говорах басейнів рік Случ та Уборть.

У пам'ятці спостерігаємо чимало випадків написання *и* на місці ненаголошеного *e*: м(е)ртвѣна воскресающаго. *лестнице(м)* нарекли есте (с. 200 зв.), а в не(м) мертвецъ лежить. да аще *мертвица* ты и . воскресишь (с. 35), миро принесли. как же то *мертвицю* подали. тогда *мертвицовъ* оу старо(м) законе миро(м) помазывали (с. 119–119 зв.), вси *мертвици*... извести имаю (с. 128 зв.), несоша людие *мертвица* на погрѣбѣние (с. 204), воскресивши(и) *мртвица* (с. 204 зв.), година естъ *завтрини*... бы(ст) бо... надела. рече попоу... пои *завтриню*; поючи п(с)лмы *завтринам*; пѣвшим *завтриню* (с. 241) (пор. ще *антихрестъ* — с. 373, де можливий вплив іменника *хрест*). Явище вимови *и* на місці ненаголошеного *e* в пам'ятці представлене і в книжному ненаголошеному префіксі *пре-*, на місці якого виступає іноді форма *при-*: страсти х(с)ы. иже самъ г(с)ь... *притерпѣвъ* за сп(с)ние всего мира (с. 62), повелѣлъ его растегнути.и бити... и то мою(ч)никъ геургии *притерпѣлъ* (с. 179 зв.; пор.: и тоую страсть *претерпѣлъ* геургии — с. 178), [апостола Петра] оувидѣли... што при ї(с)е *прибывае(т)*. со вченики его (с. 225; пор. тут же: ...точно ты со ї(с)оусо(м)... *пребываеши*), наша естъ паска. за на(с) хсѣ *притерпѣлъ* распатѣ и смерть (с. 331 зв.), хсѣ бо *притерпѣлъ*... страсть (с. 338), померкнетъ солнце.м(с)ць оу тьмоу *приложитс*.а. ѿбса совьютса (с. 356). Малоймовірно, що в цьому випадку маємо *и* на місці *ѣ* старослов'янського префікса *прѣ-*. Написання *при-* замість *прѣ-* часто трапляються в Євсевієвому Євангелії 1283 р. [58: 13].

Наближення вимови ненаголошеного *e* до *и* є типовою рисою південних наріч української мови [5 I: карти № 40, 41; 5 II: карти № 32–33]. У південно-східному наріччі ареал явища загалом суцільний, але в діалектах південно-західного — ні. Звертаємо увагу на те, що ненаголошений *e* у вимові наближається до *и* у волинських та наддністрянських говорах здебільшого на північ від Дністра.

Форма зі вставним *о* у слові *огонь* < **огнь*, засвідчена в Четьї: тотъ бо *огонь*. што... грехи пожигае(т) (с. 134), нині представлена у всіх українських говорах, крім карпатських та говірок басейну верхнього Дністра (де вставний *e* — *огень*) [5 II: карта № 62].

До кінця не з'ясована історія тексту Четьї викликала, викликає і, напевне, ще викликати дискусії щодо представленої у ній мови. Об'єктивне її вивчення вимагає докладних студій над явищами, зафіксованими в пам'ятці, окремого розгляду їх у багатьох конкретних випадках.

При вивченні мови Четьї не треба забувати, що в ній маємо факти п'ятсотрічної давнини, які необхідно розглядати на фоні письменства найближчих до Четьї часів (хоча б XIV — XV ст.), а не тільки з погляду систем сучасних української та білоруської літературної мов. У Четьї 1489 р. є чимало специфічних мовних елементів, наявних і в Київському псалтирі 1397 р. [59: 218–230]

Окремо розгляньмо ще деякі особливості вокалізму Четьї, які торкаються важливих питань фонетики, засвідченої в пам'ятці, але досі викликають дискусії.

Давно є предметом уваги «новий» *a* у словах із коренем *бог-* і *поган-* у Четьї: *багатырськаа* (39), *багатыство*, *багатыство(м)* (58 зв.), *багатъ* (59, 286), *багата* (60 зв.), з *багатыми* (354 зв., 355), *паганымъ* (21 зв., 27 зв., 300 зв.), *паганого* (56, 58). Упадає в око, що в цих лексемах *o* > *a* після складу з губним приголосним перед складом з *g*!

Асимілятивний перехід ненаголошеного *o* в *a* в дериватах від кореня *бог-* засвідчують давньоукраїнські писемні пам'ятки вже з XIII–XIV ст.: *багатъ*, *багатыство* (покажчик євангельських читань при т. зв. Галицькому Євангелії 1144 р., Тріодь XIII ст.) [90: 34] (пор. також *багатыство*, *багатыно* в новгородських Путятиній мінеї XI ст. [47: 245], *багатыно*, *обагатитися* в Мінеї 1097 р. на листопад [12: 240]; на північ Київської Русі це слово давно потрапило з “київською вимовою”) [47: 245; 12: 240].

Докладний список лексем із вторинним *a* у сучасній українській мові склав Ю. Шевельов [106: 648–650] і навів деякий матеріал із пам'яток (до речі, він Четью 1489 р. зараховував до текстів, «що в ґрунті речі білоруські і містять тільки окремі українські риси») [Там само: 646]. Історію явища досить докладно вивчив і М. Жовтобрюх [33: 287–291].

Пояснення О. Потебні переходу ненаголошеного *o* в *a* перед складом із наголошеним *a* як наслідок регресивної асиміляції [74: 117] не викликало обґрунтованих заперечень [48: 33]. Л. Булаховський припускав, «що з акаючих російських або білоруських говірок прийшли в українську мову: *гарячий* (при говірковому *горячий*), *кажан* (говіркове *кожан*), *калач* (при рідкому говірковому *колач*), *качан* (зрідка говіркове *кочан*), *хазяїн* (при говірковому *хозяїн*, *ходзяїн* і под.), можливо, і *халява* (говіркове *холява*), *чабан* (говіркове *чобан*; і з перс.-тюрк. “*чобан*”)...” [12: 239 і далі]. Цієї думки по суті не заперечує і М. Жовтобрюх [33: 289]. У більшості цих слів *o* > *a* виступає в позиції після задньоязикового приголосного.

Ю. Шевельов визнає, що “слова, заторкнуті цією звукозміною, здебільшого на час її здійснення вже втратили свою етимологічну прозорість. Мовці, напевне, вже покинули пов'язувати прикметник *багатиий* з іменником *Бог*, іменник *бакáй* з іменником *бѣк* (сер. укр. *бік*), прикметник *гаръчий* із дієсловом *горіти* й уже поготів не годні були встановити «внутрішню форму» чужомовних слів (на кшталт *чаба́н*) чи християнських імен (на кшталт *Мала́нка*). Отже, можна висувати, що тьмяність етимологічних зв'язків була сприятливим для досліджуваної звукозміни

чинником, хоча й недостатнім для самостійного її спричинення» [106: 654]. Тепер ізоглоси для більшості слів згаданої групи проходять приблизно вздовж лінії Ковель—Броди—Тернопіль—Хмельницький—Могилів—Подільський. Південно-західні говірки розташовані західніше від цієї приблизної лінії, якщо не брати кількох винятків (вартих уваги, але й пояснених), залишилися незаторкнуті цією зміною” — писав дослідник [Там само: 646]. На його думку, інновація $o > a$ «ступнево поширювалася з півночі й на велику міру була зупинена на кордоні між Литвою та Польщею, як він був існував до 1569 р.» [Там само] (тобто до Люблинської унії). Дослідник припускає, що «ця звукозміна була спричинена білоруським впливом у межах Великого князівства Литовського» [Там само: 654] і є свідченням про силу цього впливу. Він твердить, що поширення білоруського акання на українську мову не стало загальним і «припускалося ... тільки в жорстких фонетичних умовах» [Там само] — ненаголошена позиція та «прилеглисть до голосного a , найчастіше наголошеного, в наступному складі» [Там само: 653]. Ю. Шевельов писав, що «завузькі фонетичні рамці, накладені на теоретично можливий процес необмеженого поширення акання, виникли не випадково. Глибоке коріння тут було в самій українській мові: йдеться про тенденцію до двоскладової гармонії голосних, що була оприявнилася ще під прото- та давньоукраїнську добу» [Там само: 654–655]. Пор. ще *шкаралупа*, *шкаралупа* (діал. *скаралупа*, з коренем **skor-a*), *скаба* < скоба [82 IV: 129].

Проте перехід ненаголошеного o в a перед складом із a спостерігається в окремих словах і на заході та на крайньому заході ареалу української мови, де про білоруський вплив годі говорити: *маскаль* «росіянин» < *москаль* (наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки), *нагавиці* «штани» (корінь *ног-а*; наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки). Стосовно останнього слова Ю. Шевельов пише, що форма *нагавиці* «мусить виводитися від слова *нагавки*, вживаного в центрально-північній та східній частині Лемківщини» [Там само: 650], але ми підкреслюємо, що форма *нагавиці* все ж таки давніша (пор. аналогічне утворення *рукавиця!*).

У говірках верхньої Надборжавщини (Закарпаття) чуємо: *пранáў* бы «щоб він пропав», *пранáсник* «чорт» (із *пропáсник*), *навá* радúс' стала «нова радість стала» (початок відомої української колядки), *хамá* «хомут».

Гадаємо, перехід ненаголошеного o в a перед складом із a в українських говорах (зокрема й тих, що лягли в основу писемно-літературної мови) відбувався незалежно від іншомовних впливів.

Про відбиття акання в прислівнику *ласкаво*, похідному від прикметника, не може бути й мови, оскільки відповідний ад'єктив праслов'янський — **laskavъ(jь)* (утворений від дієслова **laskati* за допомогою суф. $-(a)vъ$; співвідносний також з іменником **laska*) [110 XIV: 39–40].

Метеорологічний термін *мáльня* у формі «другого» повноголосся *молонья* засвідчують пам'ятки доби Київської Русі [79 V: 54]. Та обидві давні форми зазнали деетимологізації, бо не мали парадигматичної

опори й через усілякі аналогії зазнали звукових модифікацій аж до невпізнання. У північноукраїнських говірках функціують форми *малайна*, *малання*, *маловня*, *малодня* [49: 254], а також *маланка*, *маладня* [5 II: карта № 342]. Із жартівливих або табуїстичних мотивів номен прирівняно до жіночого імені *Маланка* < *Меланія* (пор. рос. діалектне воронезьке *молашка* “блискавка” [80 XVIII: 214]). Про пряме відбиття в досліджуваних формах акання, вочевидь, не йдеться.

Етимологія лексеми *корабель* досі є предметом наукових дискусій і вважається неясною [120 VI: 337]. Гадаємо, що слово таки є праслов'янським запозиченням грецького *κάραβος*, *καράβιον* «судно» (запозичили й романські мови, пор. лат. *carabus*, іспан. *carabela*, італ. *caravella*) [102 II: 321] з прирівнянням чужої основи слова до слов'янських типу **kora*, **korbъ* «короб» та ін. У зв'язку із формою *карабль* (94), *карабли* (89, 90 зв.) у Четьї наголосимо, що вона існує і в сучасних українських говорах: *карабель*, *караблик* [82 II: 219].

Форма *манастырь* була панівною вже у старослов'янській мові, в якій рідше зафіксовано варіант *монастырь*, і тільки дериват із *a* в першому складі — *манастырьскъ* [129 II: 186–187]. Вона (*манастырь*) [79 V: 22] прийшла на Русь разом із християнськими текстами, міцно прищепилася та була паралельною з *монастырь*. Часто трапляється форма *манастырь* в українських грамотах XIV–XV ст. [84 I: 612–613]. У цій формі досі жива в українських говорах різних територій. Б. Грінченко вокабулу *манастир* подав у реєстрі редагованого словника як основну [82 II: 403]. І. Огієнко писав, що вторинна форма грецького слова *monachos* “чернець” — це *manachos*, що походить із візантійської доби [39 III: 105]. Отже, перехід *o* > *a* в першому складі кореня стався ще в мові, з якої слов'яни засвоїли слово (корінь). Старослов'янська форма *манастырь* — запозичення середньогрецької діалектної *μαναστήρι* [120 VIII: 454].

Дехто написання в Четьї зоономена *борань* паралельно зі звичайним *барань* зараховує до гіперизмів на фоні акання: намазано кров'ю *бораньею* (с. 171) — жидова завжди на паскоу *бараны* р'зывали (с. 169 зв). Але в цьому можна сумніватися, адже у східнослов'янській писемності форма *борань* засвідчена в пам'ятках із територій, де в мовленні населення немає акання, зокрема в новгородському списку 1280 р. Руської Правди: за овьюцю .ѣ. коунь. а за *борань* ногата [79 I: 296]. Давню форму й нинішню російську діалектну (холмогорську) *боран* етимологи пояснюють як наслідок дисиміляції [110 I: 157]. Староукраїнські тексти також засвідчили варіант *борань*: и да(ли) есмо... гро(ш) на два(д)ца(т) *борано(в)* а *бора(н)* по иї аспр (Ясси, 1565 р.) [85 II: 20], куры, гуси *бораны*, збо(ж)я... брали (Житомир 1635) [2: 126] та дериват *бораній* «баранчий» (Вислицький Статут, XV ст.) [84 I: 112].

Жодного стосунку до акання та гіперокання не має написання антропоніма *Лазорь* «Лазар» — *лазора* (с. 321 зв.), *Лазора* воскресиль; т'ло Лазорево; Лазарю поиди (с. 322); сестра *лазорева* (с. 339). Така ж форма біблійного (євангельського) імені *Лазарь* засвідчена вже в пам'ятках

старослов'янської мови: *Лазорь, Лазорь* (Зографське Євангеліє, Савина книга та ін.) [129 II: 104]. Зі слов'янського півдня її занесено на Русь, де вона добре вкоренилася. Наприклад, у Мстиславовому Євангелії кінця XI ст. — початку XII ст. форма *Лазорь* трапляється паралельно з *Лазарь* [3: 376, 479], у Євсевієвому Євангелії 1283 р. маємо: *Лазороу* гради воно [30: 68]. В Успенському збірнику кінця XII — початку XIII ст. засвідчено тільки варіант *Лазорь* [101: 597]. Форма *Лазорь* виступає в «Повісті врем'яних літ» [71: 182]. Панівним є антропонім у формі *Лазорь, Лазорь, Лазор* в українських грамотах XIV–XV ст.ст. [84 I: 536–537] Варто сказати, що форма імені *Лазор* в українській мові жива й нині [98: 189]. Виникнення форми *Лазорь* (-ь) із *Лазарь* (-ь) (пор. грецьк. Λάζαρος) не з'ясоване. Можливо, що слов'яни фіналь -зар- асоціювали з питомими лексемами *заря* «світло, сяйво», а далі — з *зоря* «освітлення небосхилу перед сходом або після заходу сонця».

По суті, немає, мабуть, акання в орнітономені, що виступає в Четї у формі *карастель* «перепелиця» [Івана Хрестителя] ...его же *карастели* и змиєвъ. и аспиды оубоялиса (с. 272 зв.) (пор. укр. діал. *коростіль* «деркач» [29 III: 42], у білоруській мові не засвідчений [111 XI: 96]). Мабуть, переписувач (або перекладач) своєрідно модифікував старослов'янську форму слова — *крастель* «деркач, перепелиця» [129 II: 61].

У дієсловах типу *пращаєть* (с. 20 зв., 90 зв.), *подабаєть* (с. 175) і под. у Четї 1489 р. багато хто помилково вбачає відбиття акання — а на місці ненаголошеного *о* [56: 73; 70: 98; 11: 29]. Свого часу О. Князевська слушно наголошувала, що написання *оукаряти, оутапаху* тощо в Московському Євангелії 1358 р. не є свідченням акання і мають інше (морфологічне) пояснення [46: 162; пор. також 12: 240]. Та справедлива думка дослідниці не знайшла підтримки [104: 120–121]. Насправді в дієсловах типу *подабаєть* відбито праслов'янське чергування *о — а*, що йде від давнього індоєвропейського кількісного чергування голосних короткого і довгого *o* (*ǝ — ǝ̄*) [52: 155]. Воно яскраво виявляється в чергуванні голосних *о — а* в дієсловах, особливо в парах: префіксальне дієслово недоконаного — префіксальне дієслово доконаного виду, у похідних словах: *напоити — напати, творити — тварь* [14: 95], *водити — проваждати, ложити — прилагати, ходити — прижаждати* [95: 144].

Залишки давнього чергування *о — а* спостерігаємо і в сучасній українській літературній мові: *гонити — ганяти, колотити — калатати, котити — катати; могти, перемогти — перемагати, ломити — ламати, голий — загальний* тощо. В українських народних говорах, особливо в архаїчних, збережено безліч випадків давнього чергування *о — а*: *годи-ти — угажати, заголити — загал'ати, робити — убрабл'ати* «обробляти», *уголоситис'а — угалашатис'а* «відгукнутися», *носити — принашати, просити — припрашати, мочити — мачати* «вмокувати», *утворити — утвар'ати* «відчиняти», *боронити — убаран'ати* «обороняти», *слободити — услабжати* «визволяти», *топити — потапати, подоба* «вигляд, урода» — *подабати* «бути подібним» (с. Довге, Закарпаття) тощо. У більшості говірок

та в літературній українській мові сталося вирівнювання основ із витісненням форм з *a* формами з *o*.

До речі, давнє чергування *o* — *a* добре зберігає російська мова, в якій *a* виступає і під наголосом: ходить — хаживать, ухаживать; просить, спросить — спрашивать, носить — (вы)нашивать і т. д., выволочь — выволакивать, выворотить — выворачивать, молчать — замалчивать тощо.

Напевне, не пов'язане з білоруським “яканням” написання *агиптаны* (*v*) (замість *египтаны*) в досліджуваній пам'ятці. Аналогічне явище — *гар(с)лмь* замість *єроусалимь* [30: 60] спостерігаємо у Євсевієвому Євангелії 1283 р. — у пам'ятці однозначно українській. У ній таке написання можна трактувати як гіперизм, що, ймовірно, сигналізує про перехід голосного *a* в *e* після *й* у мовленні попівича Євсевія, добре засвідчене в його манускрипті [58: 17]. Проте не виключено, що в Четьї 1489 р. наявна помилка — написання *а* замість *і* під впливом *а* в третьому складі. Допустимо, що це не так, а в рукописі відображено факт живого мовлення. У такому разі нагадаємо, що майже на всій території України трапляються запозичені, християнські імена з початковою сполукою *йа*, яка розвинулася з *йе*. Пор.: *Явдоким* < *Євдоким*, *Явдоха* < *Євдокія*, *Явтих* < *Євтихій* (*Явтух* через читання як у їжиці, котра мала вигляд *v*: *Євтвхій*), *Ялисей* < *Єлисей*, *Ярема* < *Єремія*, *Ярохтей* (*Ярош*) < *Єрошей*, *Яхрем* < *Єфрем* [82 IV: 563], *Ярмолай* < *Єрмолай* [98]. Пор. також перехід *je-* в *ja-* у питомих словах *ялина* < *єлина*; *ялиця*; *ялівець*.

З огляду на численні випадки написань *e* на місці давніх ненаголошених *e* та 'а кілька написань *a* на місці *e* в одному іменнику — *васла-о* замість *весла-о* можна трактувати як гіперизми: *васло* (93, 246), *васла* *w*(т) падоша (94 зв., тобто [два] *весла*?), слоугамъ же глѣбовымъ всѣ(м) *васла* из рукъ *w*(т) падоша (245 зв.). Допускаємо й інакше трактування *a* в цій лексемі. Пор. нижньолужицьке *wiasło*.

Як гіперизм можна пояснити *a* на місці *e* (<*ь*) під наголосом: прииде(т)... судити живымъ и *мартвы(м)* (с. 325 зв.); [всифъ] пришо(л) к пилатоу молитися емоу *w* *мертво(м)* тѣле [Христа] (с. 326 зв.) (хоч пор. польськ. *miartwy* «мертвий»).

Отже, в Четьї 1489 р. не виявлено бездоганних випадків фіксації *а*кання — явища, яке характеризує білоруську звукову систему.

Увагу дослідників Четьї давно привернув причиновий сполучник *занюжь* (347 зв., 375), *заноуж* (289 зв., 361, 367 та ін.) «через те що; бо; тому що»: не годится тобѣ дару своего принести боу заноужъ ты не вчинилъ плода своего во Израили (с. 14). Засвідчений уже в XIII ст. в Бучацькому Євангелії (зберігається у Львівському музеї українського мистецтва): жена ...припадъши прѣдъ нам. *занюже* виноу прикосну са ъмъ (с. 42). У формах *заноуже* (*зануже*), *заноужъ* (*занужъ*), *занюжь* та ін. він зафіксований в українських грамотах XIV–XV ст.ст. [84 I: 379], *зануже*, *занужъ* — у текстах XVI ст. [85 X: 121] Цей сполучник функціонував і в старобілоруській мові — *занужъ*, *занужь*, *занюже*, *занюжь*, *занюжь* [18 XI: 50–51]. Походження сполучника історики мови пояс-

нують по-різному. А.П. Грищенко трактує *зануже*, *зануж*, *занюж* як фонетичний різновид сполучника *зане(же)* [41: 419]. Л. Деже сполучник *занужь* виводить із *занеже*, а твердість *н* уважає за можливе пояснювати впливом спонукальної частки *ануж* [28: 203]. Б. Грешель допускає можливість розвитку в цьому слові у як рефлекса *е* в новозакритому складі [122: 355]. Ю. Карський у *заюже* (*занюж*) убачає займенниковий корінь [42: 86]. Здається, що найпереконливіше цей сполучник пояснила Л.Л. Гумецька: в основі слова — форма знахідного відмінка однини жіночого роду особового займенника третьої особи — (*н*)ю [23: 276], адже аналогічно в слов'янських мовах виник сполучник *zanje(že)* “через те що” шляхом поєднання прийменника *za* з формою знахідного відмінка однини займенника в формі середнього роду *je* [119 II: 754] (вказівного — відносного). Отже, голосний *у* в сполучнику *заноужь* і под. не походить із етимологічного *е* в новозакритому складі. У Четьї зафіксовані також варіанти досліджуваної лексеми без префікса *за-*: *ноу(ж)ли* (340 зв., 341), *нюжьли* (360 зв.).

Відзайменникові прислівники *ω(t)коу(л)* (2), *ω(t)коуле* (57 зв.), *ω(t)сюле* (32 зв.), *ω(t)сюль* (324 зв.) та ін. містять *у*, який походить, мабуть, не з *о* в новозакритому складі [61: 367].

Безсумнівно, у мові перекладача або переписувача досліджуваної пам'ятки на позначення відомих атмосферних опадів існувало слово, в звуковому складі якого був африкат *ѣ*, що недосконало переданий буквосполучкою *жч*: и не да(л) до(ж)чю .г̃. љта (с. 233).

Зі сфери особливостей приголосних, відбитих у Четьї 1489 р., варто згадати м'якість *р'* у назві Дніпра через написання *а*: *ωб оноу стороноу днепра*. подлѣ *днепра* (с. 246; пор.: на берег *днепра* — с. 247 зв.). Це, мабуть, гіперизм у мові людини, що була представником середовища, в якому м'який приголосний *р* став твердим принаймні перед *а*. Диспалаталізація *р* у тих або тих позиціях поширена в говорах північного та південно-західного наріч української мови, але в західних — загалом на північ від Дністра [5 I: карти № 126–128; II: карти № 115–117].

Характерне для південно-західних діалектів української мови оглушення дзвінких приголосних перед глухими зафіксоване в словах із коренем *свѣд-*: *паве(л) ап(с)ль... свѣтчить* (с. 125), на то *свѣтки*. *сарра* и *ревѣка* (с. 160), *свѣ(т)чили* народи... *свѣтъки* поведали (с. 167). Про це явище опосередковано свідчить гіперизм із *т* у корені *дб-*ати: *не(т)банье* на сп(с)ньє (с. 168), ни за што не *ω(т)бали* (с. 212 зв.) та ін.

Написання в *роуськои* землі; *роуськую* (с. 249), *роуськоє* землі (с. 249 зв.), *горо(д) едеськии* (с. 269), *едеськии* г(о)родь, *едеськии* цѣрь (с. 266 зв.) не є бездоганими свідченнями існування в мові перекладача або переписувача українського прикметникового суф. *-ськ-ий* < *-ьскыи*, бо в наведених словах у коренях є приголосний *с* (*Роусь*, *Єдесь*), отже, могло бути стягнення *-с-ьск-* у *-ськ-*.

Із явищ морфології відзначимо поширеність у Четьї сполуки *еи* < *ьй* у кінці питомих та давно запозичених слів: *соловеи* на *весноу*... *поа*

(с. 229), *стыи дмитреи* (с. 60), *афанесеи* волхвъ (с. 179), особливо — в закінченні *-еи* родового відмінка множини іменників колишньої *-і*-основи: внѣтрѣ *мыслеи* ср(д)ць наши(х) (с. 329), стѣпы его двѣ *падеи* (с. 373), празникъ... *роукоаѣтеи* рекомо оупаханины (с. 211), смерть ѡ(т) *копеи* (с. 59 зв.). Воно перенесене й на назви інших основ: *с̄. м(с)цеи* (с. 233), похвала бориса и глѣба *кназеи* (с. 326 зв.), *ѡгны(х) конеи* (с. 232 зв.). Пор. і всередині слова: ѡ(т) прободѣниа *копеиногo* (с. 59 зв.). Нині континуант *-ѣѣ-* — *-ей* притаманний північному і південно-східному наріччям української мови та волинському й подільському діалектам південно-західного. У наддністрянському та карпатських діалектах південно-західного наріччя у відповідних іменниках функціює закінчення *-ий*, *-и* < *-ии* [5 I: карта № 221; II: карти № 197, 198].

Упадає в око значна кількість фіксацій флексії *-у* в родовому та місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду різних давніх основ: жѣньско(г)[о] *полоу* (с. 122 зв.), затвори(л) *входу* (с. 192 зв.), *бо-боу* соухаго (с. 105), ѡ(т) *голоду* (с. 207 зв.), не да(л) *до(ж)чю* (с. 233), дни ч(с)тнго *постѣ* (с. 292 зв.), безъ *оуразѣ* .. *соблюдаеть* (с. 210), того *часоу* (с. 264 зв.), ни тли . ани *червю* нѣсть (с. 345 зв.; пор. лемківське *черву* [76 I: 17]); во всемъ *годоу* согрешили (с. 288), на страшно(м) *соудѣ* (с. 341 зв.).

Іншим дослідникам належить з'ясувати, чи мову оригіналу, чи мову перекладача відображають форми знахідного відмінка однини, що збігається із формами називного назв живих істот, зокрема й осіб: и родиши *снѣ* . нарекоу(т) има емоу і(с)сь (с. 37), вѣруе(м) и мы вѣ *бѣѣ* еє (с. 65 зв.), всѣдѣ на *конѣ* . самѣ погналь (с. 44 зв.), велі ми прівести *конѣ* . ать поєдоу (с. 194), оумараючи словесьнаа *ѡвчата* (с. 215).

Четья 1489 р. засвідчує один із найранніших випадків вирівнювання основи у кличному відмінку іменників колишньої *-jo*-основи: имиса за мою головѣ... *прироженцю* мои (с. 129).

Деякі особливості морфології, зафіксовані в тексті, можуть сказати про місце перекладу Четьї 1489 р. До таких зараховуємо форму орудного відмінка однини середнього роду іменників четвертої відміни на *-'а(-а)*, що в непрямих відмінках мають суфікс *-'ам(-ам)*. У нашій пам'ятці зафіксована форма орудного відмінка однини іменника *дѣта* — *дѣтамѣ*: х(с)а.оувидѣвше двери адовы ѡ(т)ворилиса и сокрѣшилиса.симѣ *дѣтамѣ* двери нб(с)ныа ѡтворилиса.сие *дѣта*... оувидѣвше силно вѣстрепетали (с. 137). Нині вона нормативна в українській літературній мові (*дитям*, *поросям*, *телям*, *ягням*), функціює в говірках південно-східного й більшості північного наріччя української мови [5 I: карта № 211]. Закінчення *-'ам(-ам)* у зазначених іменниках поширене і на великих ареалах південно-західного наріччя української мови — у волинських, подільських, гуцульських, покутсько-буковинських. Форми типу *цялям*, *парасям*, *ягням* тощо мають помітний ареал поширення на білоруському терені, однак він розташований на півдні Білорусі і межує з таким же ареалом українських середньополіських говорів [26: карта № 87].

Зі специфічних діалектних рис у морфології Четьї відзначимо закінчення *-овъ* родового відмінка множини іменника *день* — *дновъ*, яке трапляється в різних частинах Четьї, тому вважаємо, що воно характеризує рідну мову перекладача, а не переписувача (переписувачів): до девяти *дновъ* (с. 10 зв.), дева(т) *дновъ* (с. 36 зв.), *р̄. дновъ* (с. 102), *дновъ .ві.* (с. 103), за колько *дновъ* пришли есте (с. 260), до *.е̄. дн(о)в* (с. 262 зв.), оуоставленѸ бо лѣтѸ.трими сты.и.ѣ̄е. *дновъ*; ины(х) *дновъ .ві*; ѡ(т) сихъ ч(с) тны(х) *днов* (302 зв., пор. тут же: ты(х) *днии*), всѣ(х) постны(х) *дновъ* (с. 303, пор. там само: поститеса *днии. м̄.*), *.с̄. дновъ* (с. 320), *дн(о)в .з̄.* моласа (с. 372). Мабуть, у церковнослов'янській мові текстів, із яких зроблено переклад, була форма *днии* (крім прикладів, наведених вище, пор. ще: *м̄. дниі* — с. 293, *м̄. днии* — с. 295). Вона трапляється в українських писемних пам'ятках і в XVI–XVII ст., зокрема в Пересопницькому Євангелії 1556–1561: кромѣ... трѡ(х) *дновъ* [67: 3 (див. ще 470)], у львівській грецько-славенороській граматиці 1591 р.: *днѡвѣ* (у давальному флексія *-ѡмѣ* — *днѡмѣ*) [60: 47].

Варто зауважити, що в Четьї іменник *день* у давальному відмінку множини має закінчення *-омѣ*: *немноги(м) дномѣ* *миноувши(м)* (с. 66), *миноувѣшим же .з̄.ми дномѣ* (с. 141 зв., мабуть, так недосконало передано звучання *дн'ом*). Елементи твердої групи у відмінюванні іменника *день* у множині спостерігаємо й нині в говорах південно-західного наріччя української мови: два *дни* (бойківські говірки) [64 I: 217], *днуѹ* [66: 204], *днѹѹ*, *иннѹѹ*, *тым н'н'ом* «днем» (Іршавщина на Закарпатті). Точний нинішній ареал явища не з'ясовано. Сучасна українська літературно-нормована форма родового відмінка множини іменника *день* — *днів*, очевидно, пов'язана зі старою *-овъ*, перенесеною з *-и*-коротких основ. Можливо, написання *дновъ*, *днѡвѣ* недосконало передає флексію, в якій уже мав статися перехід *о* в інший звук у новозакритому складі (пор. *днѡвѣ* поряд із *днѡвѣ* у львівській граматиці 1591 р. [60: 47]). У російській мові та в говорах білоруської поширена форма *дней*. Білоруській мові притаманна також форма родового множини іменника *дзень* — *дзѣн* (пор. укр. діал. *сім день* «днів»). Форма *днѣѹ* найчастіше вживається лише в південних говірках білоруської мови, прилеглих до українського мовного ареалу [26: карта № 100].

Засвідчені в Четьї редуковані вказівні займенники: *а сесь* што сотворилъ (с. 145 зв.), *сесь* голо(с) (с. 190 зв.), *се(с)...* *с̄нъ* (с. 202), *сесь* пост (293), *тотъ...* *ѡгонь*. што... *подигає(т)* (с. 134) тощо нині функціують у говірках південно-західного наріччя української мови (див. ще вище).

У Четьї трапляються і нестягнені, і стягнені форми присвійних займенників: *ѡ(т) ложи своєє* оустаньмо (с. 337 зв.), *рече* попоу *своу* (с. 241), *ѡ свеи* *д̄ши* печаль *имѣлъ* (с. 278), які сьогодні поширені в багатьох говорах усіх нарічч української мови [76 II: 143–144], зокрема поліських.

Інфінітив у Четьї має типову для української мови давню форму на *-ти*, наприклад: *скласти* (с. 32), *спа(д)ноути* (с. 74), *драти* (с. 86 зв.), *измыти* (с. 88), *принести* (с. 234), *ѡбличати* (с. 280 зв.), *брати* (с. 341)

тощо. Поодинокі форми на *-ть* — це, гадаємо, рудименти супіна, «перероблені» орфографічно: *ѡба легли спать* (с. 267 зв.).

У дієвідміні впадає в око форма другої особи однини теперішнього часу дієслова *быти* — *єсь* < *еси* (редукція кінцевого *и*). Вона виступає і як окреме дієслово, і як особова частка в складі форми минулого часу — колишнього перфекта: *адаме гдѣ єсь* (с. 251 зв.), да не бы *єсь* взятъ *ѡ(т)* очью мою (с. 96 зв.), какъ *єсь* аврама *оувиде(л)* (с. 221 зв.). У самостійному вжитку *еси*, *єс*, *єсь* тощо зазначена форма зберігається в лемківському, закарпатському та гуцульському діалектах. У цих та інших, зокрема наддністрянських, говірках південно-західного наріччя особова частка *-єсь*, *-єс*, *-ись*, *-ис*, *-іс* та ін. зберігається донині [6: 276–278; 107: 162–163]. Важливо відзначити, що в нашій пам'ятці при збережених формах третьої особи множини теперішнього часу дієслова *быти* — *суть*: *вси... поустошници соу(т)* (с. 151), *кр(с)тилиса су(т)* (с. 183 зв.) — виявлено чимало випадків вживання на її місці форми третьої особи однини: не *єсть* бо *бзи* твои *здѣ*. но *єсть* *хсѣ* *бѣ* наша *а* ваша *лица* безъстоу(д)на *єсть*.и безчестна (с. 142 зв. 143), *лѣта* наша *кратка єсть* (с. 310), што *єсть* татиє [?] татиє *соу(т)* *дыаволи* (с. 345 зв.), слепым са не пороугаим то *єсть* *трѣдници бѣжи* (с. 350) (пор. у сучасній літературній мові *є* — спільна форма однини і множини теперішнього часу дієслова *бути*).

Четья 1489 р. засвідчує функціонування живомовної редукованої форми другої особи однини теперішнього часу дійсного способу дієслова *хотѣти* — *хочѣ*: *июдо.чи на нѣбсѣ(х) хочѣ* *быти*.аль на *земли* *жити* (с. 202). Пор. у новоукраїнській мові: ...коли *хоч* — *напийся* [82 IV: 411].

Трапляються у нашій пам'ятці форми давноминулого часу: *поскочилъ єсми* к тому. *хто* ми *быль даль*... *книги* (с. 49 зв.), на *кр(с)тѣ* *оумерль* *быль* (с. 119 зв.).

Український характер пам'ятки маніфестують численні форми імператива з *ѣ* на місці *и* в дієсловах другої дієвідміні (аналогія до дієслів першої дієвідміні), наприклад: *мы... празникъ... почестѣмъ* (332 зв.), не *погубѣте* (с. 333 зв.), бо *ѡ* *молѣмса* (с. 348 зв.), із флексією *-мо* (*-ьмо*) у формах 1 ос. мн. наказового способу: *пересмиханъа поверзмо*... *злыа дѣла* *покинъмо* (с. 168), *вси на(ч)оуимоса ѡ(т)*... *писании* (с. 218 зв.), *возмѣмо мрѣю* (с. 262 зв.), *бесо(в)скаа дѣла ѡ(т)верзмо* (с. 334 зв.).

Важливим натяком на місце перекладу Четьї або батьківщину перекладача є форми наказового способу в першій та другій особі однини і множини дієслова *поити*: *подъ* же.ажъ *силень еси* (с. 324), *по(д)мо* *братиє*.да *оувиди(м)* (с. 125), *рекучи* *подъмо* *возмѣмо мрѣю* *ис* *постѣлею* (с. 262 зв.), *подъмо* *возра(д)уимоса г(с)ви*. *воскликнѣмъ бѡу* (с. 325). Нині такі або подібні форми відомі в говорах південно-західного наріччя української мови. Їх відзначали в діалекті галицьких лемків: “*под* (місто пойд = пійди)” [16: 136]. Вони вживаються в говірках бойківських: *подъ* гев “*ходи сюди*” [64 II: 96], підкарпатських лемківських і закарпатських: *pod'*, *pod'te*, *pojĭe* *lem s'uda*, *pod'te l'ude*, *pod'* *Bohoĭ'ku*,

ўстань, *пой*, йа тобі дам йісти; *пойме* [66: 321–323], наддністрянських: *ходь*, *ходьме*, *ходьте* [15: 64], волинських: *ходь*, *ходьте*, волинсько-поліських: *ход'* но “ходи” (наші записи усних повідомлень). Аналогічні форми імператива притаманні й західнослов'янським мовам, зокрема сусіднім словацькій (*pod'*, *pod'me*, *pod'te*) і польській (*pójdz*) мовам. Але в українських діалектах такі форми наказового способу розвинулися паралельно і незалежно (пор. номативні *заходь*, *заходьте*; *приходь*, *приходьмо*, *приходьте* і т. ін.).

Імперативна форма *подьмы*, яку виявлено в перекладі Біблії у Ф. Скорини [10: 214], напевне, є полонізмом, що маніфестує кінцевий *ы* у флексії. Зафіксована у так званому Познанському збірнику XVI ст. форма наказового способу *подьже* [42: 268] навряд чи була фактом живої білоруської мови.

Докладно фонетику й морфологію Четьї вивчив Д. Гринчишин [20].

Напевне, суто українським утворенням, відображенням у Четьї, є форма прислівника часу *тогдѣ* (пор. нормативне *тоді*, діалектні *товді*, *тогді*, *тойді*) [29 V: 590; 119 II: 667]: *тогдѣ* бы с спо(л)нило тоє слово (с. 256). Пор. ще: *гдѣ* память мою чтоуть (с. 187 зв.). На жаль, географію поширення діалектних українських варіантів прислівника *тоді* нам не вдалося встановити. У південно-західному ареалі української мови утворення *тогді*, *товді* “тоді” функціують у західнополіських говірках [4 II: 202, 203].

Із інших прислівників відзначимо відприкметникові лексеми *розно* “порізно, окремо”: аще оумрѣ. не положѣте ма вмѣсте со дамїано(м) но *розно* (с. 67 зв., пор. *різно* “окремо, не разом” [86 VIII: 566]), *силно* “дуже”: почала *силно* плакатиса (с. 15).

Континуант праслов'янського варіанту прикметника **бъгзь(ь)* — **бъгздѣ(ь)* [110 III: 135–136] (і відповідного прислівника) засвідчений у Київському літописі під 1172 р. (список початку XV ст.) у формі *борз(д)о* “швидко”: Михалько же послушанье створи братьне. а дружинѣ его не суши с нимь. и не свѣдушимъ поѣзда княза своего *борз(д)о* (в ін. списках — *борзо*) [73: 557]. Аналогічні структури засвідчено в українських писемних пам'ятках XV–XVII ст.: ка(к) *боръздо* жалоба станетса (XV ст., Вислицький статут) [84 I: 465], в такъ *борздом* часе видати не могу (1566, Луцьк) [85 III: 31], Даль єму... коня свого *борздого* (1672, Київ) [40: 124] та ін. Праслов'янський корінь **бъгзд-*ъ, напевне, зберігся в закарпатських говірках (принаймні верхньонадборжавських) у дериватах *борздыгá*, *бордъыгá* «стрімголов», (за)*борздыговати*, (за)*бордъыговати* «падати стрімголов». З огляду на це відповідні прикметник та прислівник у Четьї 1489 р.: з оболока молньино *боръз(д)оє* блищание (с. 52 зв.), иванъ (ж) *борздѣи* петра ку гробу прїбѣгль (с. 173 зв.), ива(н) крѣпко и *борздо* погна(л) клиючи его (с. 194 зв.) тощо не можна трактувати як білорусизми в пам'ятці, попри те, що в білоруській мові ці слова функціують досі і є нормативними (*борзда* “швидко”, *борзды* “швидкий”).

Живе мовлення XV ст. засвідчують численні частки в досліджуваній пам'ятці.

Частка *аж* вживається для підкреслення несподіваності, раптової дії, наприклад: [Симеонъ] чоль книги. и вбозрится. *аж* госпожа пре(ч)стаа оувошла оу църковъ. а г(с)а на рѣка(х) имѣючи (с. 134), оузрѣль с̄тый ива(н). *ажь* ѡнъ [його підопічний — В.Н.] стои(т) во dosp̄сѣ (с. 194 зв.) та ін., але це не специфічно українська риса (пор. білоруськ. *аж, ажно*).

Слово *ачеи* має ті ж функції, що й у сучасній українській розмовній і літературній мові: *ачеи* вѣровати и поклонатиса имоуть емоу (с. 164 зв.), рекли фарисѣи. *ачеи* вже и вы прельстилися (с. 216), пилать (ж) почаль дивитиса *ачеи* деи вже оумерль іс(с)ъ (с. 326). Це також не винятково український елемент (пор. білоруськ. діал. *ачай* [111 I: 227; 18 I: 164–165], але загалом для цієї мови зазначена частка нетипова).

Частку *деи* (*дѣи*), яка вказує на цитування чужого мовлення, в Четї трактуємо як українську: кличючи его. чомѣ *деи* мене бежишь чадо (с. 45), мыслью свею вradoвалса. *ачеи деи* розмыслитса за обещание (с. 55), рекль сп̄сѣ.а *деи* есми свѣ(т) (с. 123 зв.), рекль никодимъ к нимъ... чи *деи* зако(н) нашъ соудити... не выслухавши речи (с. 216–216 зв.), ѡни ѡ(т)вечали емоу. иныи *деи* ильєю зовоуть тебе... што *дѣи* есми не ильа (с. 253), ѡ гневны(х) пише(т) такъ, хто *деи* иде(т)... не простивса (с. 363) тощо (пор. у сучасних західних говірках частку: *ді* [63: 477–478], похідне нормативне дієслово *подейкувати* “говорити, розповідати що-небудь про когось, щось, поширювати чутки” тощо; російську частку *-де* “мовляв”).

Частка *накъ* у Четї вживається в підсильній функції: ѡ(нъ) *на(к)* нашъ сотворитель (с. 169 зв.), але *накъ* а(д) мука пекольнаа (с. 207), аще ли *накъ* заповѣдаєть ѡпитемью (с. 347). Вона засвідчується й у давніх білоруських текстах [88 II: 5], але в обстежених джерелах сучасної білоруської мови ми її не знайшли. У сучасній українській літературній мові частка *нак* — поліфункційна (має 6 функцій, серед яких — і підсильна [86 VI: 17]).

Давня питальна частка *чи* < *čī: рекоу(т) *чи* забыли (с. 355 зв.), звичайна в українській мові, трапляється й у білоруських [96: 552] і російських [25 IV: 603] говірках.

Виразним розмовним елементом у Четї є сполучник *што* в означальній та з'ясувальній функціях: оумь... не може(т) досагнѣти. *што* искрыто въ его срдици (с. 40), дываволи. *што* моута(т) родомъ чл̄вчески(м) (с. 73 зв.—74), вза(л) чашю *што* пьютъ с неє водоу (с. 103), блаженое чр̄во. *што* та носило (с. 114), ѡ(т) ты(х)... жидо(в). *што* (ж) не разоумѣють б̄гомъ вражоное тайны . ѡдинъ б̄в̄ рож̄ніе(м) оц̄ь. єдиночадогo с̄на .*што* (ж) ѡдинъ вѣдає(т) свои оурадъ б̄жественныи (с. 129 зв.), тотъ бо ѡгонь . *што* наши грехи пожигає(т) (с. 134), не почала (ль) елисавеф̄ь. *што* непло(д)на (с. 160) та ін., але вони не є винятково українськими. Такі конструкції були у й старобілоруській мові [56: 416–417].

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано старовинні конструкції іменників без прийменників при префіксальних дієсловах із семантикою руху: *доєхалъ горы* тоє (с. 44 зв.), *доидѣмъ цр(с)тва нѣсного* (с. 163 зв.), без зачепки *дошо(л) горы* (с. 192 зв.), *дошо(л) великого города Рима* (с. 225).

Добре представлена в Четї така характерна риса української мови, як збіг в одному прийменнику та префіксові двох давніх — *из(ъ)* та *сѣ* в з із варіантом *із* (чи навпаки), що вживається, переважно, між словом, яке закінчується на приголосний, і лексемою, котра починається з приголосного: *ис нужею* (с. 5), *зрадити* (с. 23), *тоу(т) измолчалъ* (с. 55 зв.), *што искрыто* в его стоумь срдци (с. 40), *зломилъ ногѣ* (с. 71); *исъ* стоу водою (с. 9 зв.), *несторіа . исъ* его помо(ч)ники (с. 48 зв.), *другъ из дрѣго(м)* (с. 51), *г(с)дѣ ис* тобою (с. 156), *азъ бо есмъ ис* тобою (с. 178), *из* радостію почали прославлати х(с)та (с. 268), *въ... црковѣ* вшодѣ. *из* дрѣгомь не повестуои... не повестѣта *ис* кимъ (с. 361 зв.), *Фома... не бы(л) тоу(т) ис* ними (с. 336).

Лексичне багатство Четї 1489 р. вражає. Виділимо лише деякі іменники: *идоучи къ боротью*. *бе...* помози мнѣ (с. 59–59 зв.), *х(с) врадника* петра (с. 254 зв.), *великою громадоу* дровѣ (с. 32), *црѣ сѣлъ...* и *дворане* округь є(г) (с. 57), *гольтяй* єси (с. 58 зв., пор. *гильтяй* «гультяй» [82 I: 285]), *достойниче* друже *бжии* [Иване] (с. 224), на каманы(х) *дошка(х)* (с. 115 зв.), стали *ѡвци...* *жюжелицами* (с. 86), *воздержѣмса ѡ(т)...* *запоиства...* пиимо в мѣроу (с. 300 зв.), *елисаве(ѡ)*. *изродница* твоѣа (с. 158), [батько Богородиці — Яким] *пошо(л) въ* поустыню... *вчинил* собѣ *коучю* и *въ кѣчи* жилъ (с. 14; пор. *кучка* «курінь, хатина» [97 I: 394]), без *зачепки* дошолъ горы (с. 43), *измыти...* в *лохани* (с. 88; пор. *лоханя* «умивальник» [32 I: 414]), *оу лѣнаны(х)* *пеленка(х)* *повить* есть (с. 117 зв.), *рожъжегше* *плитоу* (с. 107), *ѡ(т)* злы(х) *дѣховѣ* *переказоу* в молитве своєи (с. 56 зв.), *пришли* на гробѣ помазати *г(с)а и(с)са . плоховством* бо и *рахманство(м)* *пришли* (пор. *плохий* «спокійний, смирний» [86 VI: 593], *рахманний* «смирний, тихий» [Там само VIII: 456]), *сваза(н) поворозом* (с. 207, пор. *повороз, поворозка* «мотузка, тонка віршовка» [Там само VI: 691]), *мѣзды* не бере(т). *посоула* не хоче(т) (276 зв.), *посоуло(ѡ)* не бери. *резоемствѣ* са не радоуи (с. 341, пор. *посула* «обіцянка, принада, спокуса» [32 II: 720], *старопольськ. posul* «хабар» [126: 356]), *хвала(т) тѣа* *потаковници* (с. 355 зв., пор. *потаковник* «підтакувач» [82 III: 375]), *ѡдачи* *подавитса...* или *ѡ(т)* иньшее злоє *прігоды* [помре] (с. 366 зв.—367), *елисавефи мѣтри* *преч(с)тата* *племѣнница* есть (с. 129), *радощами* (с. 37 зв.), *рокѣ* житю скончаєтса (с. 359 зв.) «строк, термін», *роучаи* *вжиточный* (с. 42 зв.), *ѡсифъ...* *совѣтникъ* же бы(л) *саномъ* (с. 339), бо *посылаєтъ* *г(с)ѣ* *вѣчки*. *ѡ(т)* *голки...* и *ѡ(т)* *смѣтка* (с. 329, пор. *прасловян. *gǫlkǫ, gǫlka* «галас» [110 VII: 191], *закарпатськ. діал. поголка* «чутка, поголос»), *всади(л) в* *темницу* (с. 270 зв.) «в'язниця», *ѡхъ* *дшо*. *оувы* тобѣ *боуде(т)* *тошнице* (с. 279, пор. *укр. діал. тошно* «сумно, смутно» [32 II: 978], *старопольськ. tesknica* «нудьга, мука, стражданнѣ», *tesznica, tesnica* «смуток, мука, стражданнѣ» [126: 504, 505]), *слепым* са не пороугаимо. *то* есть *трьдници* *бжии*. (с. 350; пор. *трудникъ* «трудівник» [97 II: 401]).

Важливі матеріали для з'ясування походження Четьї 1489 р. можуть дати студії над дієслівною лексикою пам'ятки. Вона також добре відзеркалює живе мовлення, в якому були й спільносхіднослов'янські, спільні українсько-білоруські й суто українські лексичні або семантичні чи дериваційні елементи: *всади(л)* в темницоу (с. 270 зв.), а нине *помолчи* иване. *годить* бо ми са наполни всакоу правдѣ (с. 128), не *горьдить* оубогими (с. 52 зв. пор. сучасне *гордувати* кимось, діал. *гордिति* [86 II: 127]), многие лю(ди). не могли *дотиснутиса*. и ждали только бы видѣти є(г) (с. 20 зв., пор. укр. діал. *дотискатися*, *дотиснутися* «протискуватися крізь натовп» [32 I: 202]), ногы желѣзными... *драти* по ребромѣ (с. 86 зв.), какѣ *дочѣлиса*. х(с)оу родитиса оу вифлиѣме (с. 120 зв., пор. *дочутися* «дізнатися про кого-, що-небудь з розповідей» [86 II: 400]), члѣвкѣ посѣѣавѣ жито и пшеницю . молилса. *стаѣ* земле *зароди* (с. 118 зв., пор. *зародити* «дати плоди, врожай; уродити» [Там само III: 294]), потомѣ много *измешка(л)* (с. 194), дѣлай не *мешкаѣ* (с. 323), вси *на(ч)оуи-моса* ѡ(т) сты(х) писании (с. 218 зв., пор. діал. *начуватися* «наслухатися» [82 II: 534]), чоль книги .и *ѡбозритьса* . ажѣ госпожа... оувошла оу црковѣ (с. 134, пор. нормативне *обзиратися* — *обзирнутися* «озиратися» [86 V: 499]), діал. *обіздритися* «оглянутися» [64 II: 5]), (имѣ ноги) *ѡколѣли* (с. 262), дѣяволи... *по(д)тыкають* на(с). штобыхо(м) горше чинили (с. 344, пор. нормативне *підштовхувати* «спонукати до чого-небудь» [86 VI: 527]), діал. *тикати* «вплинути на кого-небудь» [Там само X: 111]), на стороноу не ѡгледаиса. *позираѣ* на *стыѣ* иконы (с. 286, пор. нормативне *позирати* «дивитися час від часу, поглядати» [Там само VI: 813]), діал. *позирати* «дивитися, подивитися» [82 III: 265]), и черв по земли *полозячий* (с. 126; т. зв. «друге повноголосся», пор. *полоз*), еритиковѣ *посоромотивѣ* (с. 193, пор. розмовне *соромота* «сором» [86 IX: 466]), бороду *припаливати* (с. 107; пор. *припалювати* «пошкоджувати вогнем або високою температурою поверхню або краї чого-небудь» [Там само VII: 699]), книги *разогнѣтса* (с. 280 зв.), *скрегѣтахоу* ѣако льви (с. 9, пор. *скреготати*), *тѣчимѣ* тѣла своѣ (с. 301, пор. розм. *тучитися* «робитися гладким» [Там само X: 330]), діал. *тучити* «відгодовувати» [82 IV: 298]), оубоѣласа бѣзна... *оулекласа* свѣтила неб(с)наѣ (с. 206 зв.—207, пор. *улякатися*, *улякнутися* «лякатися, злякатися» [Там само: 336]), дѣшо *оуспоманиса* (с. 280 зв.), бра(т)ѣ *оуспомаиѣмса*. оубоимоса... *ба* (с. 29 зв.), члѣвче. *оуспоминаиса*. заноу(ж) оумерети имаєшь. и ѡсоудитиса (с. 361, пор. *споминатися* «опам'ятовуватися, отямлюватися» [86 IX: 571]), бози твоѣ *оустрепеталиса*. падоша... на землю (с. 65, пор. діал. *стрепетатися* «стрепенутися» [82 IV: 215]), живота избыває(ш). хто бы *та оущюнуль* ѡ(т) того (с. 58 зв., пор. *очуняти* «прийти до пам'яті» [86 V: 836]) та багато ін.

Оригінальним дієслівним дериватом є лексема *предотечовати* (с. 224 зв.) «бути предтечею».

Увагу М. Карпинського привернула низка характерних лексем, зафіксованих у манускрипті, і він надрукував список таких слів. Абсолютна більшість їх і нині функціює в українській мові (або в літературній,

або в говірках). Із списку М. Карпинського нам упали в око деякі лексеми, зокрема *перегіна*, *притужати*, *плюснянки*, як такі, що вже на перший погляд вимагають з'ясування їхньої долі в українській мові.

Лексему *перегіна* вжито в перекладі «Слова» І. Золотоустого: *горы и перегины. и холмы великии. ровныи поля доубровы и потоци. болота. море и рѣки блг(с)ловите г(с)а* (с. 127). Контекст підказує, що йдеться про географічний термін. Співзвучна з цією лексемою українська назва *перегіня* «переряджена дівчина, яка, жартуючи, лякає подруг» [82 III: 113], має цілком інше значення. Походження зазначеного слова вважають неясним [29 IV: 340], хоч деякі етимологи допускають його зв'язок із праслов'янським **bergyni* «берегова фея, русалка» [110 I: 193]. Давнє східнослов'янське слово *перегіня* «непрохідні лісові хащі; улоговина, долина», старослов'янське *прѣгыня*, галицький топонім *Перегіньсько* М. Фасмер виводить із праслов'янського **pergybni* «нерівна, горбиста місцевість» [102 III: 236–237].

Назва *перегіна* засвідчена в перекладеній у Києві в XI ст. хроніці Георгія Амартола: *коубары зажьжше, в нихъже брашно воємъ вожахоу, самъ же шествоваше по перегины люти* [37: 363]. Вона у формі *прѣгыня* вжита в контексті, близькому до тексту в Четві, в одному з творів вітчизняного письменника XII ст. Кирила Туровського: «[Иордан]... Ииль ты тогда проведе чресъ тя, горы и прѣгыня, холми и... равнины и поля, дубравы и потоци, ломи и дрызгы, море и рѣкы...» [81 XVIII: 168]. Можливо, Кирило Туровський використав відповідне «Слово» І. Золотоустого.

В оповіді про чуда св. Миколи в Четві вжито дієслово *притужати* «непокоїти»: «почали пси дворнии *притоужати*... посмотрѣте. што пси *притоужають*. звѣрь ли боуде(т) вшо(л) въ дворъ или тать. слоуги же шедше. не видѣша никого же. и начали пси больше то(г)[о] *притоужати*... да видимъ што *притоужать* пси» (98 зв.). Напевне, воно було в тексті, з якого зроблено переклад Четві, пор.: «на вечерю... сѣдоша на трапезѣ. и начаша ѣсти и пити... пси начаша лапати люто... и. начаша прилѣжно пси лапати. и р(ѣ)е гѣрь къ штрокомъ. видите что *притоужаю* [!] пси или звѣрь пришьль. рѣша штроци нѣ(с) ничсоже. пси же болма *притоужати* начаша» [51: 267, 268]. Як бачимо, перекладач життя св. Миколая спробував знайти український відповідник лексемі *притужати* — *притоужати*. У сучасних говірках дієслово *притоужати* має семантику «постояти, чекаючи» [82 III: 442], *притоужати* над чим «припилувати» (під гаслом *притоужавати*) [32 II: 759]. Напевне, в пам'ятці *притоужати* має значення «приставати, чіплятися». Дієслова *притоужати* і *притавати* — одного кореня.

В оповіді Четві «...Ѡ житыи светого Николы Ѡ смерти. и Ѡ погребѣнии є(г)[о]» натрапляємо на незвичне іменування взуття, верх якого досягав кісточок (щиколоток): на честны(х) же нога(х) *плюснянки* до глезнѣ (с. 100 зв.). У цьому ж контексті номен засвідчено в житії св. Миколая XVI ст.: На честныхъ его ногах *плюснянки* до глѣзну [81 XV: 113]. Він нагадує старослов'янську назву *плесньце* «черевик, сандаля» [129 III: 50], давньоукраїнську *плесньца* «взуття, різновид сандалій» [79 VI: 425].

Можливо, в житті св. Миколи на якомусь етапі переписування-редагування її замінено дериватом *плюснянка*. Пор. у сучасній українській: *плесно, плюсно* «частина стопи між п'ятою й основою пальців» [86 VI: 577] та російській: *плюсна, плесна* «стопа, ступня» мовах [25 III: 132].

Надто важко виділити в лексичному складі Четьї специфічні питомі локальні слова, адже понад п'ятсот років тому вони могли мати ширший або вужчий ареал.

Утім звернімо увагу на дієслово *звідати* зі значенням «питати»: не хотать питати. *звѣдати* што говори(л) х(с)ъ (с. 126); [Пилат]... *звѣдалъ* дополна. вжо ль оумерлъ естъ (с. 327). Дієслова *извѣдати, извѣдатися*, а також деривати *звѣдовати, звѣдоватися* з такою ж семантикою засвідчують українські пам'ятки XVI — поч. XVII ст. з Волині й Галичини [85 XI: 132–133; XIII: 49–50]. Слова *звідати, звідувати (звідовати)* «питати» у говорах південно-західного наріччя й нині функціують: *звѣдати(ся)* «питати, розпитувати» [105:118], *звідатися, звідуватися* о, про, за кого, за ким «довідуватися, розпитувати» [32 I: 288], *звідувати, звідати* «дізнаватися, питати, розвідувати» [83: 155], *звідати(ся), звідовати(ся)* «питатися» [75: 122].

Докладного вивчення потребує походження в Четьї дієслова *честовати* із семантикою “шанувати”: *честуи* оца своего и ма́тръ (с 282), *честуи* оца своего и мѣрѣ свою... аще пакъ не боуде(м) ихъ *честова(т)*. то ка(к)... (с. 285–285 зв.), а щеника бра(т)а *честѣймо*. и ч(с)тъ на немъ покладаймо (с. 333), *честѣи* сре(д)оу.. и *честуи*. и стое воскр(с)ние; *честѣймо* [надписано — шанѣймо — В.Н.] бра(т)а. срѣдоу. и плато(к) и стѣю н(д)елю (с. 338), *честѣи* а́нгла хранителя своего (с. 368 зв.). Пор. ще: *всифъ*... *вѣда(л)* как *честити* ег(о) [Исуса] (с. 339). Потрібно буде з'ясувати, яке дієслово досліджуваному відповідає в тексті, що з нього зроблено переклад. У церковнослов'янських пам'ятках також засвідчено дериват *чѣстовати* “шанувати” [125: 1128]. Інші староукраїнські пам'ятки фіксують дієслово *честовати* зі значенням “частувати” [97 II: 480] (щоправда, деякі контексти дозволяють розуміти лексему як “шанувати”).

У перекладах Біблії білоруса Ф. Скорини виступає дієприкметник *честованъ* (від *честовати*), який укладач словника мови першодрукаря — В.В. Аніченко — залишив без тлумачення [1 II: 344]. Лексему *czestować* “шанувати” знають і старопольські пам'ятки [127: 55]. Слово *čestovati* “шанувати, віддавати честь” у сучасній чеській мові кваліфікують як застарілий елемент [132: 184]. В обстежених білоруських джерелах цього дієслова ми не знайшли. Дієслово *честовати* зі значенням “поважати, шанувати” нині вживається в закарпатських говірках української мови [75: 415]. Пор. також у буковинських: *чїстувати* “дарувати молодих на весіллі” [83: 637]. Можливо, у Ф. Скорини *честовати* — українізм або західнослов'янізм?

У Четьї, як, зрештою, і в багатьох інших старовинних пам'ятках, часом дуже важко виділити специфічні елементи, які свідчили б про рідну говірку (діалект) перекладача або переписувача пам'ятки. Спробуємо це зробити.

Звертаємо увагу на наявність у пам'ятці характерної адвербіалізованої темпоральної словосполуки *ω ко чина* «коли, в ту мить, у той момент, час»: и ты *ω*кааннаа *д̄шо* оуспоманиса и помысль. какъ имае(ш) стерпѣти напрасное разлѣчѣние *ω(т)* тѣла. Коли прииду(т) по тебе грознии а̄нгли. и возмѣть та в ча(с). в которыи не вѣдае(ш). тогда котораа дѣла пошлешь пре(д) собою. *ω ко чина* вѣсхотать та испытати врази твои *ω* твоихъ дѣлехъ (с. 280 зв.).

Аналогічні часові конструкції, до яких входять прийменники *о* або *въ* та форми вказівних займенників *тѣ* і *сѣ* з відповідними формами іменника *чинѣ*, зафіксовано в пам'ятках доби Київської Русі, що, зазвичай, походять із півдня держави або в яких ідеться про події на її півдні: спанье есть *ω(т)* Б̄га присужено полудне. *ω тѣ чина* бо почиваеть. и звѣрь. и птици. и ч̄лвци («Пооученьє» Володимира Мономаха, під 1096 р. [71: 247]), азъ же вземъ рогалью нача(х) копати. и другу моюму *ω*почивающю перед пещерою. и ре(ч) ми оударивше в било. и азъ *в то чинѣ* прокопа(х). на мощѣ Феодосьевы... *ѣгда* же прокопахъ *ω*бдержашеть ма оужасть. и нача(х) звати Г(с)и помилуй. *ω се чинѣ* (ін.сп. — *о си чину*) же сѣдаста *ѡ*. брата в манастири. *ѣгда* игумень... перенесеть *ѣго* *ω*таи к пещерѣ (літописна оповідь про Феодосія Печерського) [Там само: 210], Игорьь. и С̄тославь... поидоша противоу Изаславоу.. и тоу са стѣсни[ша] полци. и бѣ имѣ в томѣ пакость. и *ωто* [!] *чина* вѣхаша Берендици взать полкоу.. и почаша *ѣ* сѣчи (під 1146 р., Київський літопис) [73: 326], и тако сташа *ω*коло всего города многое множество. и *ωто* [!] *чина* же и Володимерь приде. сѣ всими Черными Клобуки (під 1151 р., Київський літопис) [Там само: 428], [Изяславъ] дождавъ ночи выиде ис Києва. Володимерко же ста оу Києва оу теремца. и Гюрги *ω то чинѣ* приде г Києву.. и ста оу Черторыѣ (під 1150 р., Суздальський літопис за Лаврентіївським списком) [72: 327–328], вѣсходящю с̄лнцю приспѣ бо *о тѣ чинѣ* с̄топлькъ сѣ пѣченѣгы (Паремійник 1271 р., з життя св.Бориса і Гліба) [79 V: 442] тощо.

Розглядана темпоральна сполука етимологічно походить від поєднання відповідно прийменників *об(ъ)*, *въ* та форми знахідного відмінка однини вказівних займенників чоловічого роду *тѣ*, *сѣ* і форми знахідного відмінка однини іменника *чинѣ* «дія, чин» — *о тѣ чинѣ*, *въ тѣ чинѣ* [119 I: 134]. У списках пам'яток XI–XIII ст. та в оригіналах XIII ст. виступають історично правильні форми, в списках пам'яток XIV–XV ст. давніх текстів часто трапляються етимологічно невиправдані варіанти внаслідок виходу з ужитку нечленних форм указівних займенників, переходу редукованого *ѣ* (який був сильним навіть перед відкритим складом слова *чинѣ*) в *о* — *то*. Це призвело до затемнення змісту виразу, оскільки другий член сполуки збігся з формою середнього роду вказівного займенника. А це призвело до деструкції форми іменника *чинѣ* у складі цієї сполуки. У пам'ятках з'явилися варіанти *въ то чину*, *въ то чина*, навіть *отѣ чина* [94 III: 1522].

Деетимологізація призвела й до заміни приголосного *т* на *к* у другому члені сполуки, що й відбиває Четья 1489 р.: *ω ко чина* (щоправда,

елемент *ко* може бути континуантом праслов'янського займенника **кѣ*). Як бачимо, форма знахідного відмінка іменника замінена незакономірною родового — *чинь* на *чина*. З плином часу сталася лексикалізація елементів сполуки та її повна деетимологізація. В її континуантах — часових прислівниках, що нині функціують в українських західнополіських говірках, збереглися залишки від прийменників *о* та *в* першого члена сполуки, *о<ѣ* — другого члена й звуки *ч*, *чи* — третього члена: *окóчи*, *окóч*, *вкóчи* (пор. і *укóци*) [21: 11], *ўкóчи* «коли», *вкóчись*, *ўкóчись* «тепер» [4 I: 66]. У західнополіських говірках функціують інші варіанти й деривати цього прислівника: *куче* [21: 11] (*e* на місці ненаголошеного *и*), *вкóчил'*, *вкóчил'а* [Там само] та ін. (вплив структур типу *дóкил'*, *дóкил'а* тощо), *кóча*, *вкóча* [Там само] (вплив структур прислівника часу із формантом *-гда*, менш імовірно, що тут збережено фіналь іменника зі старої сполуки *о ко чина*). Існують численні деривати від названих діалектних прислівників: *вкóчил'ка*, *гінкочи* (< *инкочи*), *дивкóчи* [Там само] (< *девкочи*), *абідивкочи* [Там само] (пор. також *вточи* — *тóча*, *точе*, *вточе*, *втóча*, *утóче*, *вточил'*, *вточил'а* [Там само] та ін., що кінець кінцем мають ґрунт у давній сполуці *о тѣ чинѣ*).

Прислівники *вкóчи* «коли», *вточи* «тоді» І. Верхратський відзначив у говорі т. зв. батюків — жителів околиць Жовкви, Рави Руської, Яворова, Городка, Угнова — сучасної Львівської області, точніше — в говірці с. Скоморохи [15: 78] (нині Сокальського району Львівської обл.).

Прислівник *о ко чинь* (*окочинь*) задокументовують й інші українські пам'ятки XV ст.: Казимиру брату оть му(р)тазы оть ле(то)шнего и до сего часу стрета послали были есте, ино тогда мы *окочинь* они пришли оть своихъ неприате(и) великоюу працоу мели есмо (1484 р.) [84 II: 79].

У словнику І. Срезневського є приклади на вживання сполуки *о то чинь* у пам'ятці, написаній після 1479 р., відомій під назвою “Запись о Ржевской дани, платимой великим князьям московскому и литовскому...”: На Харитонѣ Ивановичѣ взялъ осьмь рублевъ и конь, а за то взялъ... за нь же *о то чинь* дома не былъ (в др. сп. *въ тои часѣ*), Бурець на первѣи Іеська забиль до смерти старого намѣстника, перенемше на дорозѣ, а отнялъ *о то чинь* в него два кони; Гости в него *о то чинь* были (в др. сп. *въ тои часѣ*) [94 III: 1522].

Чи була ця прислівникова сполука фактом живої російської мови міста Ржевська в кінці XV ст., сказати важко, бо воно в цей час перебувало на межі Московського й Великого Литовського князівств, і на його канцелярську мову не виключений вплив мови канцелярії Великого князівства Литовського. Цитований документ міг написати виходець із цієї держави.

Прислівники *вкóчи* “коли”, *вточи* “тоді” як волинські слова відзначив Г.Ф. Шило [107: 242].

Згадані вище прислівники, записані в говорі батюків, І. Верхратський членував на три частини: *в-ко-чи*, *в-то-чи*, але не розтлумачив їхньої етимології [15: 78].

Свого часу ми зробили припущення, що прислівник *вточи*, *вточи* виник унаслідок “стягнення виразу [*в той ч’ис, в той чіс*]” “в той час” [29 I: 6, 435], від якого ми давно відмовилися і висловили думку, що діалектний прислівник *вкочи* виник на ґрунті давньої словосполуки *въ къ чинъ*, а *т́очи* — на основі давньої *въ т́ чинъ* [57: 72–73].

Дослідник відзайменникових прислівників у західнополіських говірках Ю.В. Громик твердить, що “початкову, етимологічну структуру найточніше зберігають варіанти *кóче* і *тóче*”, виходячи з того, що в деяких кашубських говірках наявні прислівники *ко́че* «коли», *коте* «тоді», «беручи до уваги... також факт фіксації подібних утворень у межах території старожитнього слов’янського заселення», він реконструює праслов’янське слово **ко́че*, зіставляючи *ко-* і *-че* із питальними займенниками **къ* і **че/ць* й «утворені за різними схемами співвідносності з ним паралельні протоукраїнське **то́че* і протокашубське **коте*» [21: 11]. Етимологія Ю. Громика досліджуваних слів надто дискусійна. По-перше, автор не пояснює, як із поєднання двох питальних займенників без додаткових елементів виникло слово з темпоральним значенням. До того ж від **къ* у польській мові треба було б чекати *ke* (*kie*)¹, а не *ko*! По-друге, Кашубщину аж ніяк не можна зарахувати до території слов’янського «старожитнього... заселення» (праслов’янського?). По-третє, така етимологія не пояснює *о-*, *в-* на початку прислівників: *око́чин*, *око́ч*, *вко́чи*; *отóчи*, *отóч*, *втóче* (*утóче*). Гадаємо, що звуковий збіг одного з фонетичних варіантів українського прислівника (*кóче*) з кашубського (*ко́ч-*) — випадковий¹. Українські прислівники типу (*о*)*кочи*, (*о*)*точи* та ін., безсумнівно, є континуантами відповідних давньоукраїнських і староукраїнських структур, розглянутих вище.

Зафіксована в Четьї 1489 р. структура *w ko чинъ* (> *окочи*), можливо, нас веде до терену, з якого походив перекладач текстів, представлених у пам’ятці, — на Волинь?

Особливу увагу привертає вжита в Четьї форма прислівника *wдинов* «раз, один раз»: многа чудеса чинї(л). не мочи *wдинов* и многажды сказати (с. 195), який відповідає старослов’янському *єдиноѡж* [129 IV: 974–975] «раз, один раз», давньому східнослов’янському *одиною* «один раз» [79 VI: 84], що являє адвербіалізовану форму орудного відмінка форми жіночого роду числівника *єдинъ* — *одинъ*. Адже в досліджуваній пам’ятці фіналь прислівника прирівняно до української діалектної форми закінчення орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду — *-ов* (*-оу*). Нині флексія *-оу* поширена в наддністрянських і карпатських говорах української мови [5 II: карта № 170]. У XV ст. вживання закінчення *-оу* навряд чи виходило дуже далеко за його нинішній ареал.

Проте інтерпретація написання *wдинов* у Четьї не може бути бездоганим доказом відображення в пам’ятці української діалектної імен-

¹ Про кашубські варіанти польського прислівника *kie* див. [115: 25, 96, пор. також 110 XIII: 176 — 177].

ної флексії орудного відмінка однини слів жіночого роду першої відміни. У рукописі Четьї 1489 р. після літери *в* спостерігається невиразна плямочка. Тут можна також вбачати недописаний відчислівниковий прислівник *одинова*. Ця структура на місці *єдинова* читається в старослов'янському житії св. В'ячеслава, що збереглося в східнослов'янському списку — *одинова* «разом, одночасно» [129 IV: 970]. Прислівник *одинова* «разом; одночасно, один раз» російські пам'ятки фіксують починаючи з XIV ст. [79 VI: 84; 81 XII: 279–280]. Він із семантикою «один раз» засвідчений й у перекладі Св. Письма Ф. Скорини [1 I: 428].

До території, яка XV–XVI ст. була під Польщею, ведуть численні полонізми в Четьї, яких важко було б сподіватися в мові перекладача, котрий походить із теренів Великого князівства Литовського.

Незвичним для читача конфесійних текстів є вживання почесного титулу *єго̄ ста̄та мл(с)ть* (тобто *єго̄ светая милость*), коли йдеться про Бога-Отця і Бога-Сина — Ісуса Христа і Святого Духа: [хс] *єго̄ ста̄та м(л)сть*. єи рекъ. ш(т)поушены соу(т) тобѣ грехи твои (с. 115), [Дитину-Ісуса] анґль̄ б̄жии на всакъ ча(с) штерегаль *єго̄ стое̄ м(л)сти* (117 зв.), та(к) же ст̄тии д̄хъ. розда(л) бо с̄жть даганья . *єго̄ стое̄ мл(с)ти* (212 зв.), оумолѣмъ ба... не оузримъ *єго̄ стое̄ мл(с)ти* . гнѣваючиса на на(с) (с. 218 зв.), [Юдо]... а ты предати *єго̄ ст̄юю мл(с)ть* вѣроужилъса (с. 319 зв.), [Христа] *єго̄ стоюю мл(с)ть* на всакъ ча(с) оуспоминаймо... хвалоу *єго̄ стои* оздаваймо. и преч(с)тои єго̄ м̄три (с. 333), посполъ имаємъ оустати из мертвы(х) вси. коли *єго̄ ста̄та мл(с)ть* прииде(т) с̄диди живы(м) и мертвымъ (с. 325) тощо. Це шанобливе звертання до Бога перекладач уживає й від імені Божої Матері: а хто коли с̄ вѣрою прибѣгнѣтъ ко ц̄ркви моєи... подаи ємоу го(с)и чоґо просить оу *твоє̄ стое̄ мл(с)ти*. и ка(к) м̄ти єго̄ рекла в м̄тве . к̄ неи рекль г(с)ь б̄ь... (с. 264 зв.).

Аналогічне шанобливе титулування спостерігаємо, коли йдеться про Богородицю: ст̄тии андрѣи... оузрель госпожу преч(с)тоую . аж *єє̄ ста̄та мл(с)ть*. молитса с̄нґ своєму . а боу нашему (с. 46), [до Богородиці] и *єє̄ стои мл(с)ти* молѣмса (с. 163), поидѣ(м) вси ко ц̄ркви ст̄тии (б)ци. молачиса *єє̄ стои мл(с)ти*. абы на(с) избавила ш(т) врагъ (с. 265 зв.).

Шанобливий титул *ваша, твоя, єго, єє, их̄ милость* у звертанні до високих за суспільним статусом осіб, насамперед польських королів, засвідчили пам'ятки української мови з самого початку XV ст. [84 I: 592–593]. Таке ввічливе титулування високопоставлених світських людей, напевне, прийшло з Польщі, де воно відоме також із цієї доби. О. Брюкнер зіставляє польське *Wasza Miłość* із німецьким *Euer Liebden* [117: 337]. Пор. також старочеське *Tvá Milost = Ty, králová milost = král* [121 II: 362].

До цього варто додати, що стосовно Ісуса Христа в Четьї вжито й титул *господарь*: прес̄ттии *господарь* нашъ х̄сь (с. 325 зв.). Ця праслов'янської давнини лексема (**gospodarъ* [110 VII: 59]) і в давніх східнослов'янських, [79 II: 366] і в староукраїнських пам'ятках засвідчена із семантикою «господар, хазяїн, власник» [84 I: 255]. Проте вже в українських грамотах XIV ст. термін *господарь* задокументований у титуляції

польських королів і великих князів литовських [Там само: 254], а також володарів Молдавії [118: 10].

У Четї 1489 р. виявлено чимало явних лексичних полонізмів.

До них належить термін *валька* «війна»: в то врѣма готове. имѣли *валькѣ*. со греки (с. 29 зв.), в то врѣма слѣчила *валька* великаѣ. пришла рать сильнаѣ поганьскаѣ (с. 101). Польські джерела іменник *walka* «боротьба, бій» засвідчують із XIV ст. Його запозичено із старочеської мови [116: 677] (чеське *válka* «війна» утворене від дієслова *valeti* «воювати» [123: 676]). Полонізм *валка* «бійка» існує в білоруських говірках [111 II: 39]. У староукраїнських пам'ятках номен *валка* «війна» зафіксовано із середини XV ст. [84 I: 151]

Четя 1489 р. вперше у староукраїнській мові засвідчує запозичений із польської іменник *запасник* «борець» (пол. *zapaśnik* «борець, атлет»): велѣлъ вчини(т) на столпѣ(х) намощоное мѣсто великое . на чо(м) борцомъ *запаснико(м)* боротисѣ (с. 56 зв.), коли са борю(т) *запасники* . а которого изможе(т) которыи (с. 56 зв.). Польське слово, відоме з XV ст., також є запозиченням — із чеської мови [116: 729] (пор. чеськ. *zápasník* «борець, атлет», яке етимологізується від *za+pas* «пояс, пасок»: первісно в іграх і забавах «борці» бралися за широкі ремені [123: 709]).

Увагу дослідника привертають численні випадки вживання в Четї слів із коренем *моц-*, у яких *ц* є західнослов'янським рефлексом праслов'янської сполуки **gt'* на місці сподівального східнослов'янського *ч* (пор. старопол., старочеськ. *тос*, праслов'янськ. **mogъ* [110 XIX: 111–113]) — *моць* «сила», *немоць* «неміч, хвороба» та ін.: [у хресті] а в томъ дереве была *моць* сотворена (с. 22 зв.), дьаво(л) не имає(т) *моци* (с. 161), *моць* его всю зломи(л) (с. 172), крѣпокъ оу *моци* своєи (с. 207 зв.), даль *моць* выгнати (с. 321), ноудишь ма *немоцного* всемогучи бѣ (с. 126), *всемоцень* с тобою (с. 126 зв.), ни *равномоцень* ѿцю (с. 352), недѣги и *немоци*... не имѣла (с. 111 зв.), пришо(л) *немоцнымъ* врачъ (с. 162 зв.), врачество *немоци* нашеє (с. 326) та ін. У пам'ятці трапляється навіть вираз *моцно* (*єсть*) «можна, можливо»: помыслити *не моцно* єсть мысли ѿлвечеє (125 зв.), бче аж *моцно* єсть . да преиде(т) ш(т) мене чаша сиа (с. 324 зв.) — напевне, переклад старослов'янського або церковнослов'янського *моцно ість* [129 II: 231–232; 79 V: 29].

Слово *міць* в українській мові дехто трактує як давнє запозичення з польської мови [29 III: 487]. Форма лексеми з кінцевим приголосним *ц* старовинна, але не давня. Наші писемні пам'ятки фіксують назву *моц* та деривати від неї лише з XV ст. [84 I: 615–616]. Ще в кінці XIV ст. в документах виступає тільки закономірна східнослов'янська форма *мочь* [Там само: 617]. Структуру *моц* та похідних від неї з приголосним *ц* ми пояснюємо не як запозичення цілої лексеми, а як модифікацію питомої *мочь* під впливом польського (чеського) юридичного й військового терміна *тос*. Пор. семантику терміна *моц* у староукраїнських документах: 1. «спроможність», 2. «дійова сила, чинність», 3. «правомочне повноваження», 4. «збройні сили» [Там само: 615]. Під впливом уживання *міць* у

юридичній та військовій сферах форму *міць* набрала лексема *міч* у значенні «сила». Давню питому форму *міч* «сила» нині трактують як застарілу [86 IV: 759]. Модифікацій не зазнав і дериват *поміч*. Варто при цьому сказати, що похідний прикметник має відмінний від західнослов'янського кінцевий наголос — *міцній*. Чому питома форма зазнала іншомовного впливу, однозначно відповісти важко. Можливо, що причиною цього було намагання уникати омонімічності із відомими словами (і їх словоформами), похідними від дієслівного кореня *мок-* — *моч* «сеча», *моча* «сльота та ін.» [32 I: 455], *моча* [64 I: 454], *моча* «грязь і вологість у мокру (дошову) погоду» [4 I: 321] тощо. На певному етапі роль відіграло прагнення уникнути омонімії з назвою *міч* «меч» після переходу *e* в *i* в новозакритому складі (пор. діал. *міч* «меч» [82 II: 434]). Напевне, форми з *ц* — *моц* і похідні поширювалися із заходу України. Імовірно, що для уникнення омонімії словоформ лексем *мочь* «міць» та *моча* «сеча», в російській мові закріпився церковнослов'янським *мощь*.

Історія нинішнього значення нормативного слова *місто* вимагає окремої студії. Східнослов'янські лексикографи-історики семантику «поселення», рос. «город» лексеми *мѣсто* виділяють у пам'ятках XIII–XIV ст., зокрема й написаних у Москві [79 V: 109]. Але прикметник *мѣстський* «міський» українські тексти засвідчують лише з XV ст. — у перекладі першої збірки польських законів та в грамотах зі Снятина [84 I: 629]. У Четьї 1489 р. читаємо: тагота горо(д)скаа. и *скарбѣ* торговли как же исправлѣннѣа торговли ноудитса . ѡ прибытко(х) прикѣпна. а добры(х) дѣлѣ ѡ дѣши забывають . мнозии многажды . в напасть оупадаю(т) многаго ради прибытка ѡканного торгового . а таготы тое дѣла. и ѡсифа [Ариматейського — В.Н.] ничтоже не вѣдило. ѡ(т) рады и дѣмы доброго дѣла. ни тагота *мѣстыкаа* ни *врадѣ городови*. ни было перекажѣннѣа его дѣлѣ добры(х) (с. 327). Припускаємо, що дериват *мѣстыцкий* «міський» позначений впливом старопольського *mieścki* «міський» [126: 209]. Звернемо увагу також на деякі інші лексеми, що стосуються середньовічного міста, наявні в цій цитаті.

Прикметник *городовий* «міський» в українських пам'ятках зафіксовано з початку XV ст., а термін *оурадѣ* із семантикою «службове становище, посада» засвідчений у XV ст. і то лише в перекладі з польської мови згаданого Вислицького статуту [84 II: 379]. Не виключено, що багатозначна українська лексема праслов'янської давнини *уряд* < **urędъ* набула ще додаткової семантики («службове становище, посада») під впливом старопольської лексеми, що мала форму *urqd* [116: 671] або старочеського *uřad* (пор. чеськ. *uřad* «установа, посада»).

Безсумнівним полонізмом у Четьї є термін *скарбѣ*. Польське слово *skarb* нині етимологізують на основі праслов'янського **skrbъ* [Там само: 550] (пор. укр. *скорб* «скорбота»). Сумнівно, щоб це польське слово було прямим запозиченням із давньоверхньонімецької мови [29 V: 265] в українській.

Закономірний фонетичний континуант праслов'янського **obvĕtjati* (se) дієслово *обвчати(ся)* засвідчують давньоукраїнські пам'ятки XII–

XIII ст. [79 V: 578] і староукраїнські XIV ст. — XV ст. (*обѣчати са, обѣчювати*) [84 II: 73]. Уже із самого початку XV ст. зафіксовано варіант *обѣцати* [Там само], позначений впливом польського слова *obiecac* (із західнослов'янським рефлексом сполуки **tj* > *c*). Форма *обецати* і похідні від неї наявні і в Четьї 1489 р.: ачеи деи розмыслитса за *обецание* мое; багательство *убецае(ш)* (с. 59), не бы ми *са обецалъ* поклонитиса (с. 185 зв.), праве(д)нымъ раи *убецаа* (с. 288 зв.), колькраты *са боу убецаеши* . добраа дѣла творити (с. 369) тощо. Збереження в слові *i* < *ѣ* та м'який *ц* у сучасній мові заперечують думку про повну запозиченість слова як такого з польської мови [29 IV: 134]. Варто звернути увагу на те, що в російській мові замість давньосхіднослов'янської використано церковнослов'янську форму слова — *обещать*.

Безсумнівним полонізмом у Четьї є дієслово *полецатися* «заручитися, поручитися»: дамъ и азъ... мою дщеръ. ка(к) са есми самъ вамъ *полеца(л)*. а не истѣплю слова свое(г) (с. 82). Польське слово *polecić* — *polecac* етимологи пов'язують із праслов'янським **lētēti* від *lētъ* «свобода, воля», *estъ lētъ* «можна, дозволено» [116: 460]. В українських документах XV ст. трапляється форма *полѣтити* «доручити, довірити» [84 II: 189], етимологічно виправдана, східнослов'янська. Проте наразі важко однозначно твердити, чи це збережена праслов'янська лексема, чи українізована польська: староукраїнські книжники знали польські та українські фонетичні відповідники і по-своєму «українізували» польські слова [24: 71–72]. Прямих слідів лексеми в сучасній українській мові ми не знайшли. Досліджуване запозичення в українських грамотах XV ст. один раз засвідчене у формі *полецати* «доручати, довіряти» (Краків, 1489) [84 II: 182], один раз — у формі *полацити* (Київ, 1446) [Там само: 189]. Л.Л. Гумецька дієслово *полѣтити* вважає адаптованим полонізмом у староукраїнській мові [23: 72]. Із запозичень із польської мови слів із коренем *-lec-* у сучасній українській мові збереглися *залицятися* (польськ. *zalecac się*; в українському дієслові на місці ненаголошеного *e* з'явився *и* не без впливу іменника *лице*).

До адаптованих полонізмів, зафіксованих у Четьї, належить також лексема *члонокъ* «член тіла», у якій відбивається польський рефлекс праслов'янської сполуки *telt* : *członek* «член (тіла)» < **čelnъkъ* [110 IV: 45] (пор. східнослов'янський континуант праслов'янського слова *челенко, челенок* «суглоб пальця» [82 IV: 449]): *трасоут бо ми са состави . и члонкове* (с. 319 зв.).

Мабуть, перекладач мав труднощі з розумінням слова *тысящъникъ* «начальник тисячі вояків», тому залишив лексему без перекладу, лише фонетично українізував її, подавши після неї глосу (?) *войтъ*: *послалъ ти(се)чника воита*. оу вифлиш(м) (с. 262, пор. на цій же сторінці: *гѣмонъ воєвода* оужасльса). Термін із галузі управління *войтъ* «голова міського самоврядування і суду» українська мова засвоїла зі старопольської (*wojt*), до якої він увійшов із середньовісньонімецької (*vog(e)t*), а в цю — із латинської (*vocatus, advocatus* «судовий оборонець, захисник») [29 I: 397].

У нас термін прищепився разом із так званім магдебурським (німецьким) правом. Магдебурське право містам надавали галицько-волинські князі, польські королі або великі литовські князі. До міст, що порівняно рано одержали магдебурське право, належать, зокрема, Володимир Волинський (до 1324 р.), Сянік (1339 р.), Львів (1324 р.), Перемишль (1387 р.), Холм (1392 р.) та ін. Луцьк домігся магдебурського права лише 1432 р., а Київ між 1494 р. — 1497 р.р. У збережених пам'ятках української мови номен *voit* засвідчено з 1359 р. [84 I: 188], білоруських — із 1432 р. [18 IV: 129].

Прислівник *допевна* «певно, впевнено»: не вѣда(л) июда *допевна* . гдѣ кр(с)т х(с)въ сохрaненѣ (с. 202 зв.), що фіксується в пам'ятках української мови і наступних століть [85 VIII: 130] і нині функціює в її західних говорах [32 I: 197; 86 II: 370], має в основі польський прикметник *rewny* «певний», успадкований із праслов'янської мови (від **ръvati*) [29 IV: 326]. Запозичене з польської мови слово *певний* засвідчено в українських текстах із першої половини XV ст. [84 II: 131]

Принаймні семантичним полонізмом у пам'ятці є прикметник *вдaчнѣи* у розумінні “приємний, любий”: аще... не w(т) ч(с)тного ср(д)ца . то не *вдaчно* бѣдетъ приношѣнѣе его бѣ (с. 340). Пор. пол. *wdzięcny* “ładny, rościągający... grzyjemny, miły” [124: 883].

Уживаний у Четьї прислівник *завж(ь)ды*: *завжьды* молитвоу твориль (с. 135), *завжьды* причину причинива(л)... злости (с. 208), *позываа* насъ *завжьды*... въ пр(с)тво нб(с)ное (с. 346 зв.) в українській мові можна трактувати як лексичний полонізм (старопольськ. *zawždy*) або як модифікований під польським впливом питомий український *завсѣгди* < завьсегды [61: 365]. Прислівник *завжди* в українських текстах зафіксовано з 1436 р. [84 I: 372]

До безсумнівних полонізмів у Четьї належить прийменник *подлугъ* (польськ. *podlug*) «відповідно до», «згідно з»: вѣровати . но не *по(д)лѣгъ* писанѣ стго (с. 214 зв.), чиначи... *по(д)лоугъ* прирoженѣа члѣвчѣего (с. 252 зв.). У різних фонетичних і орфографічних варіантах це слово зафіксоване понад 150 разів в українських пам'ятках XIV–XV ст. [84 II: 166]. Польська лексема *podlug* є континуантом праслов'янського **podьlgъ*, як і давнє східнослов'янське *подьлгъ* «біля, уздовж» [79 VI: 551].

На останньому збереженому, та, на жаль, пошкодженому аркуші Четьї 1489 р., двічі виступає лексема *гды*, що, напевне, вводить часові підрядні речення: и пото(м) рек(ль.) г(с)и што хоче(ш) твор(ити). и оуслыша(х) гла(с)... послѣшаи иване. *гды* w[чиститса] w(т) грѣ(х). и ст[анеть] блговхан[на земля] занюжь хо[чень] приити [...] *гды* изыде [на] нѣбси великии ч(с)тныи кр(с)тъ с тысящами аѣгль. идоуши(х) оупередѣ и wпослѣ его . как же пре(ж) реко(х) тогды гавитса знамѣниє сѣна члѣвчѣескогѣ с нѣси . со силою и славою многою (с. 375–375 зв.). Контексти (особливо — другий) показують, що тут виступають часові речення, в яких слово *гды* має функцію «коли». Оскільки з ним у парі виступає *тогда* «тоді», можна постулювати існування у староукраїнській мові лек-

семи *гды*. У давніх східнослов'янських пам'ятках слова *гды* «коли» не виявлено. Не засвідчено його і в інших староукраїнських текстах. В українських грамотах XV ст., що вийшли з канцелярії молдавського господаря, використано аналогічний сполучник *гды(ж)*, причому в одному контексті з ним згадується польський король: *гды(ж)* перереченный велможный петръ воєво(д)... королеви полском(у)... повинною слоужбою вѣчне записа(л) са... (1448 р, Хотин) [84 I: 240]. Д.Г. Гринчишин слово *гдыжь* у цитованих текстах зіставляє зі старопольським *gdyż* [Там само]. Слів, тотожних за звуковим складом із *гды* Четьї, в сучасних українських говорах виявити не вдалося (хоча пор. *гдась* «колись» на Чернігівщині [82 I: 278], *когді* «коли» в західнополіських говірках [21: 8]). Заперечний часовий прислівник *нігди* (з -з-) Є. Желехівський трактує як полонізм [32 I: 529]. Не виключено (та не обов'язково!), що в Четьї через написання *гды* недосконало передано запозичене з польської мови слово *gdy*, що приєднувало часові й причинові речення, а в XIV–XV ст. ще вживалося як питальний прислівник «коли» (*gdy* < праслов'ян. **kъdy* [128: 270]).

Нашу увагу в Четьї привернув випадок уживання знахідного відмінка з інфінітивом: праведный же семи(н) оувидель *дѣл мрїю держати* х(с)а ка(к) ѿлнце (с. 135 зв.). Уважається, що такі конструкції поширилися в південно- і західнослов'янських мовах під впливом грецької, латинської і німецької мов, але не виключається можливість того, що поряд із іншомовним впливом їх появі до певної міри могла сприяти і семантико-синтаксична природа самого слов'янського інфінітива [53: 186–188; 54: 419; 127: 345]. Наслідком іншомовного впливу пояснюють функціонування аналогічних зворотів у східнослов'янських пам'ятках XVI–XVIII ст. [54: 419]. Знахідний із інфінітивом виявлено і в українських говірках [54: 419] (у закарпатських — поширений [5 II: карта № 256]), і в білоруських [42: 399]. Вживання цієї конструкції в Четьї 1489 р. можна пояснити і польським впливом.

Розглянуті вище полонізми засвоювалися найперше на тих українських землях, що з середини XIV ст. входили до складу Польського королівства, тобто в Галичині та крайній західній Волині, а звідти поширювалися на інші сусідні території, насамперед Великого князівства Литовського, найперше — на основну частину Волині, де зберігалася культурна традиція Галицько-Волинської держави з її розвиненою писемно-мовною (зокрема діловою) традицією, а Луцьк став помітним адміністративним центром. Ці інновації звідси доходили аж до Києва, який близько 1362 р. увійшов до складу Великого князівства Литовського і був центром окремого князівства (а часом і намісництва). Наприклад, у грамоті написаній 1446 р. в Києві, засвідчено адаптований полонізм *полациту* [112: 154].

Гадаємо, Четья 1489 р. є добрим джерелом для дослідження темпу мовлення перекладача (переписувача) пам'ятки. Щоб переконатися у цьому, досить звернути увагу на розставлені в рядках крапки, наприклад в оповіді про спосіб життя, який вів св. Іван Хреститель (с. 270 зв.).

Українське походження Четьї 1489 р., сподіваємося, ґрунтовно доведене. Перекладач походив із теренів західнополіських (волинсько-поліських) говорів північного наріччя української мови. Пам'ятка — адекватне джерело для вивчення стану структури української мови другої половини XV ст. Але ми категорично не заперечуємо дотичність Четьї 1489 р. до білоруської культури та мови.

Видання Четьї 1489 р. робить пам'ятку доступною всім історикам мови і, сподіваємося, активізує студії над її мовою².

1. [Анічэнка У.В.] Слоўнік мовы Скарыны. — Т. 1–2. — Мінск, 1977–1984.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — 253 с.
3. Апракос Мстислава Великого // Изд. подгот. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова / Под ред. Л.П. Жуковской. — М., 1983. — 527 с.
4. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. — Т. 1–2. — Луцьк, 2000.
5. Атлас української мови. — Т. 1–3. — К., 1984–2001.
6. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — 416 с.
7. Библия сир(ч) книги ветхого и новаго завта по языку словенску... — Острог, 1581. — [8] + 276 + 180 + 30 + 56 + 78.
8. Библия, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — Б. м., р.: «Об'єднання біблійних товариств», [1990]. — 959 с. + 296 с.
9. Библия. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. — К., 2004. — 1413 с.
10. Библия. Факсимільна ўзнаўленне Библиі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах / У 3 тамах. — Т. 1. — Мінск, 1990.
11. Будзько І.У. Старабеларускія пераклады Библиі: тыпалогія лінгвістычнага мадэлявання на фоне літаратурна-пісьмовых традыцый Slavia Orthodoxa і Slavia Latina // Мавазнаства. Літаратуразнаства. Фолькларыстыка / XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрыд, 2008). — Мінск, 2008. — С. 25–44.
12. Булаховський Л.А. Историчний коментар до української мови: Фонетика // Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5 т. — Т. 2. Українська мова. — К., 1977. — 631 с.
13. Булыка А.М. Займеннік // Гістарычная марфалогія беларускай мовы. — Мінск, 1979. — С. 96–137.
14. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. — М., 1952. — 446 с.
15. Верхратський І. Говір батюків. — Львів, 1912. (Наук. зб. Філол. секції НТШ. — Т. 15). — 250 с.
16. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. — Львів, 1902. — 489 с.
17. Возняк М. Історія української літератури. Т. 2. — Ч. 1: віки XVI–XVIII. — Львів, 1921. — 416 с.
- 17а. Воронич Г. Четья-Мінея 1489 р. — пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) // Волинь — Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2007. — С. 141–147.
18. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Вып. 1–13. — Мінск, 1982–1993.
19. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. — К., 2003. — С. 142–145.
20. Гринчишин Д.Г. Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. ССХХІХ: Праці філологічної секції. — Львів, 1995. — С. 251–276.

² Про підготовку П. Попова повного видання Четьї було повідомлено ще 1928 р. [68: 1], але, з невідомих причин, публікації не здійснено.

21. Громик Ю.В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови / Автореф. дис. канд. філ. наук. — К., 1999. — 17 с.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 6. — 667 с.
- 22а. Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. V. — Кн. 1. — 255 с.
23. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. — К., 1958. — 298 с.
24. Гумецька Л.Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 71–73.
25. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1–4. — С.-Пб.; М., 1882–1955.
26. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. — Мінск, 1963. — 2 с. + VIII с. + 338 карт.
27. Дзєндзєлівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). — Ч. 1–3. — Ужгород, 1958–1993. — Мапа № 39.
28. Дзєжє Л. Очерки по истории закарпатских говоров. — Budapest, 1967. — 306 с.
29. Етимологічний словник української мови. — Т. 1–6. — К., 1982–2012.
30. Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII с., Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. — К., 2001. — 320 с.
31. Єфименко І. Антропонімічні етюди. IX // Рєдько Ю. (1905–1936): статті і спогади, матеріали. — Львів, 2006. — С. 443–448.
32. Жєлєховський Є., Нєдїльський С. Малорусько-німецький словар. — Т. 1, 2. — Львів, 1886. — 1117 с.
33. Жєвєтєбрєух М.А. Фонетика // Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — С. 65–329.
34. Жєрєвє А.І. «Чэцця» 1489 г. // Беларуская мова: энцыклапедыя. — Мінск, 1994. — С. 617–618.
35. Жєрєвє А.І. Мова виданняў Ф. Скорыны // Франциск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. — Мінск, 1988. — 607 с.
36. Изборник 1076 года / Изд. подгот. В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. — М., 1965. — 1091 с.
37. Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование, словарь. — Т. 1: Текст. — Петроград, 1920. — 612 с.
38. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. — К., 1965. — 355 с.
39. Лларіон митрополит (Огієнко І.). Етимологічно-семантичний словник української мови. — Т. 3. — Вінніпег, 1988. — 415 с.
40. Історичний словник українського язика. Т. 1: А–Ж / Уложили проф. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазарєвська, Г. Петренко / Зред. проф. Е. Тимченко. — Х.; К., 1930. — XXIV + 947 с.
41. Історія української мови. Синтаксис. — К., 1983. — 503 с.
42. Карський Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. — Л., 1955. — Вып. 1. — 475 с.
43. Карський Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. — М., 1979. — 494 с.
44. Карпинский М. Западнорусская Четья 1489 года / Русский филологический вестник. — Варшава, 1889. — Т. 21. — № 1. — С. 59–106.
45. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI в. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1902. — Кн. 3 (202). — М., 1902. — С. 158–159 (переклад 31 глави «Притч»).
46. Князєвєкє О.А. К истории русского языка в северо-восточной Руси в середине XIV в. // Труды Института языкознания АН СССР. — Т. 8. — М., 1957. — С. 107–177.
47. Крымский А. Украинская грамматика. — М., 1907. — Т. 1 — Вып. 1. — 272 с.
48. Кульбакин С.М. Украинский язык. — Х., 1919. — 104 с.
49. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. — К., 1974. — 260 с.
50. Лурьє Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. — М.; Л., 1960. — 528 с.

51. *Макеева И.И.* «Сказание чудес Николая Мирликийского» / Приложение // Лингвистическое источниковедение и история русского языка <2002–2003>. — М., 2003. — С. 248–310.
52. *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1951. — 491 с.
53. *Мельничук О.С.* Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — 324 с.
54. *Мельничук О.С.* Синтаксис // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1966. — С. 335–499.
55. *Мозер М.* Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*. — 47 / 3–4 (2002). — С. 221–260.
56. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. — Мінск, 1957. — 450 с.
57. *Німчук В.В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — 414 с.
58. *Німчук В.В.* Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 р. — К., 2001. — С. 3–38.
59. *Німчук В.* Київський Псалтир 1397 р. — пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. — К., 1997. — Кн. 3. — С. 218–230.
60. *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. — К., 1985. — 223 с.
61. *Німчук В.* Прислівник // Історія української мови. Монографія. — К., 1978. — С. 342–412.
62. *Німчук В.В.* Про походження Супральського рукопису // Мовознавство. — 1994. — № 6. — С. 3–12; 1995. — № 1. — С. 35–44.
63. *Німчук В.В.* Частка // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 466–501.
64. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. — Ч. 1–2. — К., 1984.
65. *Орлов А.С.* Библиография русских надписей XI–XV вв. — М.; Л., 1952. — 236 с.
66. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. — Ч. 1: Звучня і морфологія. — Прага, 1938. — 549 с.
67. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. / Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001. — 700 с.
68. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. — Л., 1928. — 234 с.
69. *Петров Н.И.* Рукописная «Четья» 1397 года западнорусского происхождения // Русский филологический вестник. — Варшава, 1881. — № 3. — С. 54–57.
70. *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — 278 с.
71. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 1: Повесьть временных лет / Изд. 2-е. — Л., 1926. — VIII + 286 с.
72. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку / Изд. 2-е. — Л., 1927. — С. 228–490.
73. Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись / Изд. 2-е. — С.-Пб., 1908. — 938 с. + 87 с.
74. *Потебня О.* Этимологические заметки / Живая старина. — С.-Пб., 1891. — Вып. 3.
75. *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008. — 478 с.
76. *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964–1970. — Ч. 1–2.
77. *Свяжынскі У.М.* Займенник // Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII ст.ст. — Мінск, 1988. — С. 145–169.
78. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту. — Рим, 1963. — С. 1070 + 350.
- 78а. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56–79.
79. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов. — Т. 1–8. — М., 1988–2008.
80. Словарь русских народных говоров. — Вып. 1–44. — Л., 1962–2011.

81. Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1975–2008. — Вып. 1–28.
82. Словарь украинского языка / Ред. Б.Д. Гринченко. — Т. 1–4. — К., 1907–1909.
83. Словник буковинських говірок. — Чернівці, 2005. — 688 с.
84. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1977. — Т. 1–2.
85. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15.
86. Словник української мови: в 11 т. — К., 1970–1980.
87. Словник фразеологізмів української мови. — К., 2003. — 1097 с.
88. Слоўнік мовы Скарыны: в 2 т. — Мінск, 1977–1984.
89. *Соболевский А.И.* История русского литературного языка / Изд. подгот. А.А. Алексеев. — Л., 1980. — (курс лекцій 1889 р.). — 194 с.
90. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. — К., 1889. — 216 + 1 + V с.
91. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. / Изд. 3-е, с измен. и доп. — М., 1903. — 303 с.
92. *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. — К., 1884. — Ч. 1. — 156 + 90 с.
93. *Соболевский А.И.* Славяно-русская палеография. — Изд. 2-е, Спб., 1908. — 162 с.
94. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1–3. — С.-Пб., 1895–1903.
95. *Станівський Ф.* Старослов'янська мова. — Львів, 1964. — 470 с.
96. *Сцяшковіч Т.Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. — Мінск, 1972. — 619 с.
97. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — Т. 1–2. — К., 2002–2003.
98. *Трійняк І.І.* Словник українських імен. — К., 2005. — 509 с.
99. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1969. — Т. 1. — 541 с.
100. Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського. — К., 1965. — 163 с.
101. Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон [Под ред. С.И. Коткова]. — М., 1971. — 766 с.
102. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — Т. 1–4. — М., 1964–1973.
103. *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — М., 1972. — 655 с.
104. Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей. — М., 1975. — Т. 32. — С. 14–127.
105. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. — Будапешт, 1883. — 444 с.
106. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови / Пер. з англійської. — Х., 2002. — 1054 с.
107. *Шило Г.Ф.* Південно-західні говори УРСР на півдні від Дністра. — Львів, 1957. — 254 с.
108. *Щепкин В.Н.* Русская палеография. — М., 1967. — 224 с.
109. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — С.-Пб., 1897. — Т. 21. — 480 с.
110. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. акад. О.Н. Трубачева. — М., 1974–2009. — Вып. 1–35.
111. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1978–2010. — Т. 1–13.
112. Южнорусские грамоты, собранные В. Розовым. — К., 1917. — Т. 1. — 176 + 75 + IX с.
113. A nyagovai posztilla. — Nyíregyháza, 2006. — LXXIV + 226.
114. Atlas gwar bojkowskich. — 1980–1991. — Т. 1–7.
115. *Bal J.* Formacje przysłówkowe z sufiksalnym *j* i *k* typu *dzisiaj, wczoraj, dzisiaj, tamok* w historii i dialektach języka polskiego. — Wrocław etc., 1974. — 115 s.
116. *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 863 S.
117. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — 806 s.

118. Documenta Romaniae historica. A. Moldova. — Vol. III (1487–1504). — București, 1980. — 686 с.
119. Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. — Sv. 1–2. — Praha, 1973–1980.
120. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — Seš. 1–14. — Praha, 1991–2008.
121. *Gebauer J.* Slovník staročeský. / 2-é vyd. — Praha, 1970. — D. 2. — 632 с.
122. *Gröschel B.* Die Sprache Ivan Vyšenskyjs // Untersuchungen und Materialien zur historischen Grammatik der ukrainischen Sprachen. — Köln; Wien, 1972. — 384 S.
123. *Machek W.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — 866 с.
124. Mały słownik języka polskiego / Pod red. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej. — Warszawa, 1968. — 1034 с.
- 124a. *Mickiewicz A.* Poezye. — T. 1–2. — Warszawa; Petersburg, 1888. — 340 с. — С. 46.
125. *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. — Wien, 1862–1865. — 1171 с.
126. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczy. — Wrocław etc., 1968. — 934 с.
127. *Rospond S.* Gramatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa, 1971. — 392 с.
128. *Stawski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952–1956. — T. 1. — 599 с.
129. Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1966–1997. — D. 1–4.
130. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1886. — T. 7. — 960 с.
131. *Stieber Z.* Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. — Łódź. 1962. — Zesz. 6. — Карти № 251–300.
132. *Trávníček F.* Slovník jazyka českého. — Praha, 1952. — 1801 с.

Статтю отримано 22.01.2014.

Vasyl' Nimchuk

Київ

CHETYIA MINEA (THE LIVES OF SAINTS) 1489 IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Chetyia Minea 1489 is the oldest preserved and accurately dated translation Church texts in Ukrainian, so it is unique in the history of Ukrainian culture.

The article expressed the new ideas about the circumstances of the creation of this book, the translator, the author has studied in detail the peculiarities fixed in her language. He tried to prove that the chetya's translator was originally from territories where currently distributed sahanovici dialects of the Northern dialects of Ukrainian language.

Key words: Ukrainian language, puncheast language, translation, history of language, Church Slavonic language.

Мовна мозаїка

ВИФЛЕЄМ, а не ВІФЛЕЄМ чи ВІФЛІЄМ

Назву міста, де народився Ісус Христос, пишуть здебільшого *Вифлеєм* або *Вифлєєм*. Відповідно до правила, за яким у відомих біблійних власних назвах рекомендовано вживати **и** після будь-якого приголосного (див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. — К., 2002. — С. 67), її потрібно писати *Вифлєєм*. Зрідка трапляється ще одна назва — *Вифлієм*, що є, очевидно, віддзеркаленням її російської вимови.

Отже, українською мовою правильно вживати *Вифлєєм*.

Катерина Городенська